

СТЕНОГРАМА

публічних слухань на тему: "Презентація та обговорення проекту концепції "Меморіальний центр Голокосту "Бабин Яр"

12 грудня 2018 року

Веде засідання заступник голови Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин ЛОГВИНСЬКИЙ Г.В.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні друзі, я перш за все хотів би привітати всіх присутніх, які прийшли сьогодні до нас на публічні слухання нашого комітету, Комітету Верховної Ради з прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин та на презентацію і обговорення проекту концепції "Меморіальний центр Голокосту "Бабин Яр".

Безумовно, мені як заступнику голови комітету Верховної Ради дуже важливо, щоб всі розуміли, що мова, як на національному рівні, так і на міжнародному рівні, все ж таки, торкається не окремого проекту, все ж таки, торкається можливості розбудови системи порозуміння, міжнаціонального порозуміння, яке будується на толерантності. І ця вибудова виходить на кшталт таких проектів як Бабин Яр.

Безумовно, мені особисто трошки важко говорити на цю тему, тому що, може інші люди знають це з книжок або публікацій, на жаль, я знаю історію Бабиного Яру з власного життя, бо мої родичі так само поховані у Бабиному Ярі. Тому для мене це особиста річ, вкрай важлива, для того, щоб всі пам'ятали ті жалюгідні дії, які вчинялись нацистським режимом на території України. Саме тому з врахуванням міжнародного досвіду, досвіду держави Ізраїль, вкрай важливо виховувати людей, створювати музеї, створювати центри виховання протистояння геноциду, протистояння порушенню прав людини на такому високому рівні.

Мені приємно зазначити, що велика кількість людей сьогодні підтримала прагнення комітету провести обговорення. Ми знаємо, що існують різноманітні думки з приводу як треба будувати систему

толерантності, яким чином треба будувати. Але ми всі разом знаємо, що треба її будувати, треба робити. Ми всі знаємо, що наша держава повинна імплементувати міжнародні норми, повинна виховувати дітей, повинна бути прикладом для толерантності. І зараз саме ми, тут присутні, і творимо цю історію, і робимо ці кроки.

Саме тому я ще раз хотів би вам подякувати за те, що ви підтримуєте ідею перебудови нашої держави, за те, що сьогодні розглядаєте питання щодо концепції меморіалів і наслідки вкрай важливі для нашої держави.

Мені приємно сказати про те, що сьогодні на наших слуханнях присутні дуже поважна мною особисто особа пан Натан Щаранський. Це людина-історія, людина-зірка. Багато років тому, навіть я і не можу сказати скільки років тому, мені щастило бути причетним і приймати пана Щаранського, коли він був в якості міністра промисловості Ізраїлю. І зараз я вітаю вас в якості почесного гостя Верховної Ради України, для нас це вкрай важливо.

Тому, з вашого дозволу, шановні друзі, я хотів би передати слово пану Натану Щаранському.

ЩАРАНСЬКИЙ Н. Дякую, пане голова комітету. Мені дуже приємно бути на комітеті з прав людини Верховної Ради України. Я думаю, что ради сохранения вашего времени я перейду на русский язык, хотя я понимаю, читаю на украинском, но, последние годы, когда я начинаю говорить у меня украинский вытесняется ивритом. А так как я не уверен, что на иврите меня поймут поэтому буду говорить на русском.

Дорогие друзья, действительно есть особый смысл для меня в появлении в Комиссии по правам человека Верховной Рады, Верховного парламента Украины. Я сейчас вернулся из Москвы с похорон Людмилы Алексеевой, с которой более 40 лет тому назад мы создавали вместе Хельсинскую группу в Москве. И первая реакция на создание Хельсинской группы по правам человека в Москве было создание Николаем Руденко

Хельсинской группы на Украине. И мне была честь организовывать его первую пресс-конференцию в Москве. После этого он был первый среди нас, кто был арестован, и очень мужественно вел себя на допросах. В тюрьме я провел немало времени в одной камере с Германом Алтуняном, который потом стал челном парламента Украины, первого парламента, и участвовал в разработке важного законодательства по правам человека на Украине. Неоднократно и с ним, и с другими политзаключенными, украинскими, мы обсуждали вопрос о том, как важна независимая демократическая Украина, о которой мы мечтали для того, чтобы угроза диктатуры Советского Союза исчезла.

Сейчас я вернулся из Москвы, где, в частности, показывали фильм о нашей борьбе, советских отказников и диссидентов, в кинотеатре "Октябрь", и меня очень удивила атмосфера, когда люди говорили в основном о том, как важно учиться на уроках прошлого ради сегодняшнего дня. И первый же выступающий привел мне пример Сенцова, который сидит сегодня в тюрьме в связи с его позицией по Крыму. Это все напоминает нам, насколько нет прошлого и настоящего, есть одна единая борьба за права человека и за важность защиты демократии в сегодняшнем мире и, безусловно, у Украины здесь особая роль.

Важность того, что я сегодня представляю здесь Общественный совет по проекту "Бабин Яр" еще подчеркивается для меня и тем, что я вырос, я родился через несколько лет после Холокоста, после войны. Я вырос в Донбассе, по существу, рядом с теми местами, где были убиты десятки тысяч людей, рядом с шурфом, в который было сброшено 75 тысяч людей, из которых большинство было евреев. Всего через несколько лет после этого, мы росли, и мы ничего не знали про это.

И один из моих самых первых арестов, а у меня их было много, было задержание, когда мы пытались приехать на "Бабий Яр" из Москвы отмечать годовщину трагедии "Бабьего Яра". И я помню все эти споры о том, ну почему же советская власть не дает нам возможности сохранить память

трагедии "Бабьего Яра"? И было понятно, что это связано не только с прошлым, но и с тем, каким будущим хочет видеть советская власть.

И поэтому вопрос о сохранении памяти о Холокосте, вообще на Украине и в Восточной Европе, между прочим, где столько людей было убито, больше миллиона людей было убито, не через концентрационные лагеря. А просто были свезены всевозможные "Бабьи Яры" или всевозможные шурфы, шахты, рядом с моим домом. И убиты в течении нескольких дней после прихода нацистов.

То, что до сих пор, память об этом не сохранена таким же образом, как сохранена память об "Освенциме" или "Майданеке" и так далее. Это является удивительным фактом, тем более, что правительство Украины с первых дней существования независимой Украины заявило, что это прошлое должно быть нам всем уроком для того, как мы строим наше будущее.

И поэтому, когда возникла возможность, наконец, такого очень серьезного проекта, не просто создание памяти для тех, кто похоронен в "Бабьем Яру". Но создание музея и научного центра не менее важно чем "Яд ва-Шем" в Иерусалиме или Вашингтонский музей Холокоста в Вашингтоне, которые используются как центры изучения и обучения, и памяти. И строительства нашей совместной жизни на основах свободы, толерантности и правды, на которой мы строим нашу совместную жизнь.

Я был очень этим вдохновлен, в нашем общественном совете есть и бывший президент Польши, и бывший министр иностранных дел Германии, и один из руководящих, бывших, сенаторов Америки, которого называли в свое время "совестью Вашингтона" и глава Киевской городской рады, и евреи из России и Украины, которые дают на это свои деньги, родственники, которых лежат в "Бабьем Яру".

И должен сказать на обсуждение, которое мы проводили и в Европе, и в израильском парламенте, готовим сейчас обсуждение и в американском Конгрессе. Видно как положительно реагирует общественное мнение, и какую уникальную роль на самом деле может играть Украина в создании в

том, чтобы быть страной, которая из страны, в которой это скрывалось, превращается в страну, которая, по существу, ведет всю Восточную Европу к совершенно новой ситуации, когда память о холокосте будет не только сохранена, но она будет основой для нового взаимопонимания среди народов. Я хочу еще подчеркнуть, было правильно здесь казано, что я в свое время был министром промышленности и торговли, и приезжал сюда, и подписывали первый Договор между Украиной и Россией о торговом сотрудничестве. Как человек, который очень много занимался тем, чтобы поощрить торговые связи Украины не только с Израилем, кстати, и с Америкой. В свое время мне приходилось прямо от Президента Украины звонить вице-президенту Америки Гору с тем, чтобы поощрять создание тех или иных проектов. Я должен сказать, что одна из главных проблем Украины и до сегодняшнего дня остается прозрачность. Это то, что люди не уверены насколько... насколько, когда они вкладывают деньги или поддерживают тот или иной проект, насколько он действительно осуществляется. Так вот то, что мне нравится в этом проекте, с самого начала мы его строим на таких принципах полной прозрачности. Есть общественный совет, есть профессиональная группа и есть научный совет, который действует совершенно открыто и независимо друг от друга, общественные решения, которые принимаются, профессиональные решения, которые принимаются, и научный нарратив, который разработан для того, чтобы стать основой работы этого музея. Вообще, эти вещи очень прозрачные, доступные для общественного контроля, для финансового контроля, и я думаю, что проект этот очень важен не только для нашей еврейской и еврейско-украинской истории, но и для того положения, которое Украина будет играть, я надеюсь, в новой Европе, несмотря на все трудности сегодняшней ситуации. Как человек, который сейчас, как я говорю, приехал из Москвы, я понимаю очень хорошо эти трудности, и, конечно же, мы все очень надеемся на то, что Украину ждет важная роль в укреплении демократической жизни в Европе и во всем мире.

Спасибо.

ГОЛОС ІЗ ЗАЛУ. *(Не чути)*

ГОЛОВУЮЧИЙ. Вибачте, у нас є регламент. Потім буде час для запитань.

Дякую.

Пане Щаранський, я вам дуже-дуже вдячний за таку доповідь. Знаєте, мені особисто як людині, яка багато років працювала з Мустафою Джемільєвим, зараз з нашим колегою, було цікаво, що коли ми вас відвідали в якості голови "Сохнуту", і я спитав пана Мустафу, кажу: "Пане Мустафа, скажіть, будь ласка, а було, що ви колись з паном Щаранський перетинались в місцях позбавлення волі, да?" Він каже: "Ні, у нас була домовленість, що якщо я в тюрмі, так він на волі, якщо він на волі, то я в тюрмі".

ЩАРАНСЬКИЙ Н. Первый документ Хельсинской группы, когда она была создана в Москве, был по поводу Мустафы Джемилева и его незаконного содержания в советской тюрьме.

ГОЛОВУЮЧИЙ. За це я вам дуже вдячний. Тому ви для нас людина-приклад, і ми дуже пишаємося, і в Україні вас дуже поважають.

Шановні друзі, з вашого дозволу, я хотів би передати з метою продовження презентації інформації, вітальне слово генеральному директору ВУНМС пану Геннадію Вербиленку.

ВЕРБИЛЕНКО Г.В. Перш за все, хотів би подякувати членам комітету, голові комітету, заступнику голови комітету за те, що знайшли змогу організувати обговорення нашого проекту ну і, звичайно, всім присутнім, хто знайшов час для цього. Дякую.

150 тисяч загиблих, 150 тисяч перерваних життів, 300 тисяч очей, які не побачили схід сонця наступного дня. Це Хіросіма, Японія. Про цю трагедію знає весь світ, навіть будь-який школяр може згадати дату, це 6 серпня 1945 року. В ті ж часи майже ті ж самі цифри, також майже сто п'ятдесят тисяч загиблих, також тисячі очей, які не побачили схід сонця наступного дня: літні люди, жінки, діти. І це, шановні, вже Київ, Бабин Яр, 1941 рік.

Про Хіросіму і Нагасакі знає весь світ, це були перші в історії випадки застосування атомної зброї проти людей. Та Бабин Яр також був першим – першим за своїм розмахом місцем, де людяність поступилася абсолютному злу. В ХХ столітті в центрі європейської столиці кати дивилися в очі своїм беззахисним жертвам, а інші за цим спостерігали.

Після кривавих подій Другої світової війни вже минули десятиріччя, лунали потужні меседжі на кшталт: "Ніколи знову!", але, на жаль, війни та геноциди вже багато разів повторювалися. І кожного разу це підживлюється брехливою пропагандою та ідеями ненависті. Кажуть, що історія циклічна і певні події часто повторюються, – лише форма проявів жахів буває різною.

Нам, українцям, не потрібно довго шукати приклади. Російська агресія на сході нашої країни вже забрала більше десяти тисяч людських життів. Примирення з минулим допоможе нам зрозуміти актуальні проблеми сьогодення, як-то пропаганда ненависті, фейкові новини, расизм, антисемітизм та упередження, які викликають все більше занепокоєння. Наша пам'ять – це шляхетний великодушний спосіб, у який ми можемо врятувати людство від апатії до зла.

Саме таким осередком пам'яті і має стати "Меморіальний центр Голокосту "Бабин Яр". Наша мета – це не лише створити меморіальний комплекс у безпосередній близькості до місця розстрілів. Це має бути не просто пам'ятник на знак пошани загиблим. Меморіальний центр має виконувати перш за все просвітницьку функцію, має невтомно попереджувати про загрози, які до цього часу є досить реальними. Це має

бути всесвітній центр вивчення витоків, проявів і наслідків злочинів проти людяності, саме всесвітній. Так, трагедія Голокосту - це здебільшого трагедія європейського народу. Але її тлумачення є універсальним. Це також і трагедія українського народу. Це трагедія усєї Європи, усього людства. Ця трагедія торкнулася навіть віддалених країн, населення яких знаходилося далеко від душогубок Аушвіц та пострілів Бабиного Яру. Ця трагедія торкнулася навіть людей які народилися багато років потому. Так, надзвичайно важливо, що українська влада підтримує проект. Але також важливо і те, що нас підтримує міжнародна спільнота. Після представлення проекту в Європейському парламенті євродепутати охоче створили робочу групу зі сприяння розвитку проекту. Слова підтримки у своєму листі до Президента України висловив Президент держави Ізраїль. Депутати Кнесету зазначили важливість створення подібної інституції. У Німеччині, після зустрічі з державним міністром керівником державного апарату, нас запевнили у різносторонній підтримці у тому числі і фінансовій. Сенатори та члени Конгресу США підписали спільного листа, у якому зазначили актуальність створення такого важливого соціального проекту. Також триває плідна співпраця із такими організаціями як ЮНЕСКО, Міжнародний альянс пам'яті Голокосту (IHRA), Меморіальний музей Голокосту у США, Меморіальний комплекс історії Голокосту у Єрусалимі "Яд ва-Шем". Все це значною мірою сприяє промоції іміджу України за кордоном як країни, що дбає про своє майбутнє зберігаючи минуле. Саме у часи, коли Європа стикнулася із ризиками розвитку праворадикальних рухів та вживає заходи щодо їх стримання за допомогою просвітницької діяльності, Україна разом із Меморіальним центром Голокосту "Бабин Яр" стане потужним союзником у розбудові толерантного демократичного суспільства в загальноєвропейському просторі. Це повністю відповідає євроінтеграційним прагненням України. При цьому ми чітко усвідомлюємо, що за нинішніх умов створення такого центру для нашої держави стало б значним матеріальним навантаженням. Тому, використовуючи досвід провідних

світових музейних комплексів, ми долучаємо видатних філантропів, меценатів, міжнародні культурні та благодійні інституції. Ми розробили унікальний підхід до створення центру. І я хотів би попросити своїх колег розказати про це більше. Яна Барінова, виконавчий директор, розповість безпосередньо про концепцію майбутнього меморіального центру, а також про те, який шлях вже нами подолано, і що нам разом треба зробити надалі. А історичну складову проекту буде викладено компетентними і поважними істориками, які сьогодні присутні з нами у цьому залі. То ж надамо слово фахівцям і налаштуємося на конструктивний діалог.

Дякую вам за увагу, шановні пані та панове.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дуже вам вдячний за вашу презентацію. Дійсно, трагедія в Бабиному Яру ніколи, навіть я знаю, що неможливо на політичному рівні в Ізраїлі навіть порівнювати питання Голокосту з іншими трагедіями. Кожна трагедія для нас є болючою, Україна, як ніхто, це знає.

Я хотів би також подякувати присутнім, тому що багато деякі прийняли рішення прийняти участь, є не тільки мої знайомі, а навіть друзі. Мені дуже приємно бачити тут попереднього посла держави Ізраїль в Україні пані Наомі Бен-Амі, я вам дуже дякую, почесного консула держави Ізраїль в Україні пана Вишнякова, дуже поважну особу пана Йосифа Зісельса, який... Нам приємно вас бачити, що ви прийняли участь.

Між цим я з вашого дозволу хотів би передати слово голові Комітету Верховної Ради України з питань культури та духовності, дуже поважній особі, журналісту, робота якого, дійсно, викликає повагу і багато що робить для повернення в нашу державу питання щодо захисту прав людини, духовності. З вашого дозволу хотів би передати слово пану Миколі Княжицькому. Дякую.

КНЯЖИЦЬКИЙ М.Л. Дякую.

Для того, щоб другий раз не брати слово в обговоренні, я хочу наголосити на деяких проблемних сторінках, які ми маємо і в реалізації цього проекту, і взагалі вшануванні пам'яті євреїв, які загинули не лише в Бабиному Ярі а взагалі в Україні і під час Голокосту, і під час інших антисемітських заходів, погромів і багатьох інших трагічних сторінок в нашій історії.

Мені дуже прикро, що ми досі продовжуємо обговорення вшанування тієї пам'яті, яку українська держава давно мала би вшанувати.

Ми, звичайно, вдячні громадським ініціативам, фондам за те, що вони піднімають ці питання і говорять про необхідність побудови і цього меморіального центру і вшанування пам'яті в інших місцях. Але хочу наголосити, що, звичайно, це велика вина української держави, що ми досі цього не зробили. Ми повинні були це зробити давно. Ми повинні були це зробити, можливо, особливо після Революції Гідності, коли ми інакше подивилися і на нашу минулу історію, і проводимо дуже багато заходів з декомунізації, з відновлення нашої правдивої історії і повинні самі були це ініціювати.

Я неодноразово говорив і з керівництвом нашої держави, і з українськими політиками про необхідність такої роботи. Тобто я твердо переконаний, що ми повинні вшановувати пам'ять жертв Голокосту і не лише Голокосту, а всіх жертв серед євреїв, як і серед представників інших національностей, які жили на території України.

Ви знаєте, що Тімоті Снайдер назвав цю нашу територію "кривавими землями" і що на території України в ХХ столітті загинуло найбільше людей, а ніж в будь-якій іншій частині світу. І ми не встигає, і недостатньо вшановуємо пам'ять всіх українців будь-якого етнічного походження, які загинули на цій території.

Тепер про ті проблеми, які я бачу, так. Ви самі про них знаєте. Ви знаєте, що, як я вже сказав, це ініціатива громадська, і ми ніяк не можемо дочекатися державної ініціативи. Мені дуже прикро, що з народних

депутатів, мені здається, я бачу тут Георгія, себе, не знаю чи є ще наші колеги, хоча це слухання комітету, тут мали би бути всі члени і Комітету з питань прав людини, і нашого Комітету з питань культури і духовності, які займаються цими питаннями. Це, справді, недостатня увага до цієї болючої проблеми.

Чому цей проект викликає певне занепокоєння? Проект викликає занепокоєння через те, що він ініціювався, і це теж не секрет, серед його ініціаторів є громадяни тієї країни, які ведуть зараз війну проти України. І це гальмує серйозно цей проект, це гальмує його розвиток. Ми чудово розуміємо, що люди єврейського походження, де б вони не жили, мають право на вшанування цієї пам'яті. І ми вдячні цим людям за ініціацію цього процесу, але ще раз кажу, що ініціатором тут мала би бути держава. Тут є представники Інституту національної пам'яті. Ми маємо спеціальний державний орган, який покликаний це робити. І мені вбачається, що ми мали би скласти реальну міждержавну угоду між Україною і державою Ізраїль про створення такого меморіального центру. До реалізації цього центру, безумовно, мали би долучити і ініціаторів цього проекту, тому що вони роблять надзвичайно благородну і важливу, і корисну справу. Просто їм складно це зробити і дуже складно буде зробити без підтримки держави, тим більше, без підтримки держави, коли держава веде війну, коли дуже багато людей намагається використати, в тому числі і наше минуле для того, щоб спаплюжити наші сучасні цінності, взагалі наше право мати державу. Для того, щоб українців всіх представити як антисемітів, людей недемократичних, людей якимось інакше налаштованих. Ми бачимо ці спроби зі сторони агресора щодня.

Тому ще раз скажу, хочу подякувати ініціаторам і закликали, і буду закликати представників української держави активніше долучатися до цього проекту. Спільно з ініціаторами цього проекту зробили серйозний державний проект, звернутися за підтримкою і залучити фахівців держави Ізраїль, щоб ми спільно вшанували всіх євреїв, які загинули на території України.

Тепер декілька слів щодо цього наративу, щоб далі не повертатися знову до цього питання, він буде обговорюватися. Хотів би подякувати і ініціаторам, і авторам цієї концепції за серйозне вдосконалення. Тому що ви пам'ятаєте, це в нас не перші слухання, і на попередніх слуханнях було досить багато критики щодо цього наративу. Зокрема, коли ми говоримо про те, що наратив описував трагедію лише радянських євреїв, тоді як Голокост був трагедією всього європейського єврейства. І ми не можемо прив'язувати окрему Україну до цього колишнього радянського простору, з якого ми так сильно намагатися вирватися.

Тут є серйозний поступ, тому що тут цей наратив вперше показує вже трагедію, скажімо, як сказано в наративі, України і її сусідів. Але це трагедія євреїв України, які були в той час, частина України, яка була в Російській імперії, це трагедія східноєвропейського єврейства, яке жило в Польщі, в Угорщині, в Румунії. Це надзвичайно позитивний крок, і я думаю, що коли ми все-таки повинні будемо створити цей меморіал, але, як я вже казав, за участю держави, всі ці кроки будуть серйозно враховані.

Натомість є і деякі недоліки, тому що, коли я читаю деякі сторінки, наприклад, про роль УПА, то дуже багато речей, які я бачу тут позитивними і змінилися, коли ми говоримо про роль УПА в тих трагічних подіях, то дуже часто звинувачення на адресу УПА. Я для себе не бачу жодних наукових підстав, чи наукових обґрунтувань для цих звинувачень. Мені здається, що ця частина мала би бути серйозно доопрацьована, в тому числі із залученням Інституту національної пам'яті.

Дуже багато сторінок, оскільки ми дивимося на всю історію, скажімо, єврейських погромів і трагедії єврейства на території України є випущеним. Бо в цьому наративі багато говориться про трагедії в частині Української народної республіки і директорій, згадується Петлюра. Натомість жодного слова не сказано про Львівський погром 18-го року, який був вчинений польською владою після українсько-польської війни.

І зараз дуже багато досліджень, відомий польський дослідник Гжегож Гауден завершує книжку про цей період. Бо дуже багато країн хочуть приховати свою участь, в тому числі, і у знищенні євреїв. І справедливо, можливо, і боляче, з біллю в серці визнаючи негативну роль деяких українців у знищенні євреїв. Ми повинні об'єктивно говорити про те, що на цій території Європи не лише українці, чи на території сучасної України, не лише українці вдавалися до таких жахливих злочинів.

Це є декілька лише пунктів, які з моєї точки зору говорять про те, що цей наратив потрібно було би доопрацювати.

І я ще раз вдячний і вам, за організацію цієї конференції, і ініціаторам цього проекту, які попри те, що українська держава ганебно мовчить, мов піднімають необхідність вшанування пам'яті жертв Голокосту.

Хочу ще раз вам подякувати і буду закликати, щоб все ж таки українська держава активніше брала в цьому участь.

Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую пане голову. Дякую за ваш виступ, я думаю, що все це ми врахуємо.

З вашого дозволу я хотів би нагадати, що держава – це ми з вами. Тому я приймаю це не тільки на свою користь так само і на вашу. І це ми повинні доопрацьовувати, це ми повинні, як держава робити.

Саме тому я вас підтримую в тому, що ми повинні вибачитись перед присутніми за те, що це не робиться. І зробити все для того, щоб це було виконано.

З вашого дозволу я хотів би тоді передати, з метою презентації концептуальних засад роботи Меморіального центру Голокосту "Бабин Яр" виконавчому директору ВУНМС Яні Баріновій. Будь ласка.

БАРИНОВА Я. Дякую.

Доброго дня, шановні пані та панове! Дякую Комітету Верховної Ради України з питань прав людини і національних меншин за організацію цих слухань. Сьогодні ми маємо чергову нагоду зустрітися для публічних обговорень засадничих положень нашого центру і накреслити майбутню траєкторію його розвитку. За останні 2 роки ми дуже плідно працювали і з громадськістю, і з представниками влади, та з міжнародними партнерами. Ми ініціювали 2 роки тому та організували підписання декларації про створення "Меморіального центру Голокосту "Бабин Яр", в якому взяли участь Президент України, Прем'єр-міністр України, Київський міський голова, члени Кабінету Міністрів, керівники міжнародних єврейських організацій, політичні діячі Ізраїлю, філантропи, громадські діячі України. Ми провели ряд попередніх обговорень базового історичного нарративу, одне з яких було організовано в Національному університеті імені Тараса Шевченка, з яким у нас підписаний Меморандум про взаємодію. Ми сформували громадську раду, яка працює як відкритий дискусійний майданчик і сприяє активному розвитку цього проекту. Ми взяли участь у слуханнях Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності щодо меморіалізації Бабиного Яру. Ми цього року підписали меморандум з Міністерством культури України, з Міністерством освіти України, з КМДА та Національним меморіальним заповідником "Бабин Яр". Ми реалізували 10 знакових для України освітніх, культурних, меморіальних та науково-дослідних проектів. Ми провели понад 25 робочих зустрічей та презентацій цього центру за кордоном, зокрема в ЮНЕСКО, у Кнесеті Ізраїлю. Ми бачилися з представниками уряду Німеччини, сенаторами США, менеджментом "Яд ва-Шем" та Вашингтонського меморіалу Голокосту. Однак це лише початок, і ці слухання сьогодні знаменують завершення першого великого етапу роботи та відкриття нової сторінки.

Перш за все я хочу сказати про цінності нашої фундації, це є основа всього. І у своїй роботі Меморіальний центр Голокосту "Бабин Яр" керується п'ятьма ключовими цінностями.

Перша цінність, це пам'ять. Для нашої команди це фундаментальна засада адже побудова центру базується на повазі до історичної пам'яті. Ми дотримуємося думки, що жива пам'ять є запорукою розвитку гідного суспільства, дієвим способом уникнення помилок, а також невід'ємним елементом ідентичності і засадою для формування свідомого, відповідального громадянина, який розумітиме в першу чергу себе, своє походження та своє призначення в цьому світі.

Другий принцип – це діалог та інклюзивність. Ми переконані, що уважне спілкування на основі взаємної поваги, вдумливого вчування в слова, позицій та ідей іншого є вищим виявом демократичності. І на основі діалогу відбувається приріст нового знання, відкриваються можливості комунікацій якісно вищого рівня. І наша позиція є гранично відкритою, до діалогу довкола створення центру може долучитися кожен, хто бажає. Я хочу акцентувати увагу, що цей діалог має відбуватися цивілізовано, з дотриманням етичних норм, а також з залученням максимально широкого кола фахівців, освітян, митців, філософів, істориків, журналістів, правозахисників і усіх зацікавлених сторін як з України так і за її межами.

Третій принцип – це науковість та об'єктивність є основою всіх програм Меморіального центру "Бабин Яр" адже ми усвідомлюємо, що робота із складними сторінками минулого потребує максимальної точності. Центр є ідеологічно незалежною та нейтральною інституцією, на нього не мають і не зможуть мати вплив, а ні політична кон'юнктура, а ні приватний інтерес, ані популістичні тренди. І в основу нашої діяльності, як публічної інституції, покладена відповідальна робота з фактами, джерелами, даними, особистими історіями. І науковий метод та доказовість обов'язкове правило в роботі дослідників та кожної людини, яка працює в "Меморіальному центрі Голокосту "Бабин Яр". І абсолютно неприйнятним для нашої організації є жодне викривлення фактів, їх замовчування чи якийсь тенденційний виклад.

Ще один принцип нашої роботи – це верховенство права та справедливості. Це ті цінності, промоція яких пронизує всю роботу нашої

інституції. І ми віримо, що цей меморіальний центр слугує дотриманню прав людини та популяризації рівності перед законом не менше ніж освітні заклади та правоохоронна система. І зокрема через привернення уваги суспільства до загроз екстремістської, тоталітарної чи расистських ідеологій.

Разом з тим, цей центр слугує не лише поширенню цих цінностей, але і встановленню верховенства права і справедливості в історичному контексті через науковий пошук, називання речей своїми іменами, встановлення причетних до масових знищень людей або, навпаки, пошук та увічнення пам'яті про героїв, які рятували невинних людей.

І останній принцип – це мир, це вища цінність для суспільства і людини. І ми виходимо із того, що вивчення історії війни, історії Голокосту, історії геноцидів, окупації та інших злочинів минулого є кращим способом наочно довести цінність миру. Тому порозуміння, примирення є наріжним каменем у роботі центру.

Як ми бачимо цей центр у перспективі 3-5 років? Сучасний, прогресивний, максимально зручний для відвідувачів меморіальний комплекс, який поєднуватиме у собі кращі архітектурні рішення, останні досягнення ландшафтного дизайну, особливо елементи та стандарти доступності.

Одночасно це туристичний маяк світового значення, центр громадської освіти і місце зустрічі для усіх небайдужих до місії цього центру.

Ми переконані, що завдяки реалізації цих цінностей у нашій роботі ми зможемо стати інноваційною, меморіальною інституцією світового рівня із потужно розвиненим експозиційним, публічним, науково-дослідним напрямом роботи. Де-факто ми будемо аналітичним центром, в якому відкрито вироблятимуться та обговорюватимуться ефективні рішення у сфері політики пам'яті, формулюватимуться освітні та наукові тренди. Ми бачимо себе простором єднання зусиль істориків, юристів, філософів, культурологів, медійників та державних діячів в інтересах суспільства.

Які пріоритетні напрямки роботи цього центру? По-перше, це архітектурний конкурс. Це найбільш пріоритетна задача. Після опрацювання результатів цих обговорень ми оголосимо про початок архітектурного конкурсу, і це вже станеться за декілька тижнів. Він буде відбуватися професійно, прозоро, за найвищими світовими стандартами, з залученням авторитетного журі та кращих архітектурних бюро України та світу. У 2019 році ми розраховуємо вже отримати результати цього архітектурного конкурсу.

Інший пріоритетний напрямок нашої роботи – це поглиблення співпраці з громадськістю і з органами влади. Ми продовжуємо роботу із нашими стратегічними партнерами із профільних міністерств, Київською міською адміністрацією, з максимальним залученням громадянського суспільства. Ми плануємо провести наступного року велике засідання громадської ради, куди я запрошуюю кожного з вас.

І окремих напрямків – це співпраця з іншими меморіальними інституціями України, а особливо з Національним заповідником "Бабин Яр".

Ми вже підготували першу в Україні публічну політику з формування та управління колекцією та створили раду з формування колекції, до якої увійшли надзвичайно компетентні та авторитетні фахівці. Також завдяки ентузіазму громадян, які перейняли ідеєю меморіалізації Бабиного Яру, ми отримали в дар перші декілька десятків безцінних для історії Голокосту експонатів, та не побоююсь сказати, що серед них є такі предмети, за які радо позмагалися найбільш імениті історичні музеї світу. За 2 роки ми налагодили співпрацю з управлінням освіти міста Києва та з авторитетними науковцями з десятків міст України. Наші співробітники проводять відкриті уроки і заняття у київських школах. Центр організовує всеукраїнські наукові конкурси. Плануємо наступного року нарощувати наші потужності і запустити більше 7 нових освітніх програм і продовжувати успішні проекти минулих років.

Також практика показала, що надзвичайно успішними є міждисциплінарні проекти, коли поєднуються наукова, мистецька складова. Наприклад, це доводять результати нашої мандрівної виставки, а також прем'єра знакового фільму Бориса Мафцира "Шлях до Бабиного Яру", показ якого ми організували у КМДА цієї осені. Ми хочемо продовжувати цю успішну практику наступного року. А також орієнтація на кращий світовий досвід, ми вже маємо ряд успішно реалізованих проектів з фундацією "Генезис", з Посольством Держави Ізраїль в Україні, у нас вже є попередні домовленості на наступний рік про роботу з "Яд ва-Шем", ми презентуємо мандрівну виставку "Яд ва-Шем в Україні", документцентами Німеччини, ми плануємо два івенти в Мюнхені та Берліні, а також із закордонними дипломатичними установами. Для нас це є принциповим моментом створення інституцій світового рівня, а це передбачає спільну роботу з кращими і конструктивне партнерство із запрошенням експертів. В найбільш загальних рисах так виглядають наші концептуальні засади роботи та їх конкретне вираження у нашій подальшій роботі. Я дякую вам за увагу, і ми би хотіли зараз показати невеличкий ролик про нашу філософію, та наші майбутні плани.

Дякую.

(Трансляція відеозапису)

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую за вашу презентацію.

Я хотів би тоді з вашого дозволу передати слово головному історичному центру Голокосту, Меморіалу Голокосту "Бабиного Яра", співробітнику Інституту досліджень війни, Голокосту, геноциду NIOD в Амстердамі доктора Керала Верхофа, будь ласка.

ВЕРХОФ КЕРАЛ. Дякую. Добрий день!

Спочатку, хто я такий? Я – іноземець. Я тут працюю в Амстердамі, і я писав декілька праць про історію України під час війни, наприклад, цю

книжку і це переклад. Це історія найбільшої колонії Німеччини під час Другої світової війни – Україна. Найбільша колонія. Україна.

Я потім опублікував про радянську пропаганду і також публікую у різних часописах, як, наприклад, ця стаття у науковому часописі "Голокост і сучасність", який видається тут Анатолієм Подольським, вітаю вас.

Моя задача тепер трохи розповідати, ви, мабуть, знаєте, цей текст дуже довгий, я буду говорити не так довго. Але хочу вам пояснити, хто і що було. Тобто існував колектив авторів з різних країн. Я – з Нідерландів, Мартин Лінз – з США, Крістоф Дикман, Діана Думітрова, Бабет, Дітер Поль – це іноземці. Це ясно. Також були там Ірина Реброва, Андрій Уманський, який народився тут у Києві, до речі, також Вікторія також народилася тут і Кирил Феферман. Серед тих, які ще живуть тут, я хочу вам сказати, що це були Анна Абакунова, Владислав Дейневич і там сидить Юрій Радченко, Дмитро Титаренко, і Олександр Круглов, і ви хочете знати, чому я його показую. Бо його немає тут, це дуже жалко, бо він так сказати батько історіографії Голокосту в колишньому Радянському Союзі. Тому це дуже важлива людина, він багато писав і також дуже впливав на цей текст. Дуже жалко, що його немає. Ну, були рецензенти з різних країн Ілля Аутман, Омар Бартов, Микола Боровик з Києва, Олег Путніцький,, Грінченко, Барбара, Аркадій, Іванз Києва, ви знаєте, мабуть, Ентоні Полонський, Владимир Соленар, Олег і Джон не всі прочитали той самий текст, були різні версії. Але всі впливали дуже сильно або не так сильно на зміст, я можу вас запевнювати.

А тепер коротко, що ми маємо на увазі, коли говоримо про Голокост? Ну, дуже коротко кажучи, це було систематичним винищенням євреїв. Але, звичайно, це занадто коротко. І тому точніше сказати – це Голокост був систематичним та ініційованим державою вбивством мільйонів людей за приналежністю до єврейства, що здійснювалося німцями та їхніми поплічниками під час Другої світової війни.

Голокост передчасно позбавив життя майже 6 мільйонів чоловіків, жінок та дітей. Він також спричинив страждання та травми мільйонам тих, хто якимось чином вижив.

Голокост – це не просто явище, що сталося десь у далеких краях, він мав великий, величезний вплив і на інших людей, котрі не були євреями, моїх і ваших предків, їхніх колег, їхніх друзів, і вони мають і мали жахливі спогади і втрати.

І я впевнений як історик, що обізнаність про Голокост формує соціальну єдність і ця єдність потім дозволяє різновидним суспільствам вирішувати соціальні проблеми. І історики не дуже часто так говорять, а тепер я так говорю.

Ну, яку роль мав Бабин Яр? Яка роль Бабиного Яру в Голокості? Було трохи сказано. Вперше в історії внаслідок заздалегідь спланованого вбивства одне з найбільших міст Європи втратило майже все єврейське населення, що залишалось на його території. Вперше в історії. І на, точніше сказати, на околиці Києва впродовж двох днів було знищено більше євреїв ніж під час будь-якого іншого масового вбивства, вчиненого німцями під час Другої світової війни. Але цей центр не тільки про Бабин Яр, це дуже добре, і це про Україну і про сусідів України. Ну, хто ці сусіди? Ви можете дістати в тексті, а я тут покажу. Це Польща – у сучасних кордонах, так. Польща, Білорусь, Російська Федерація, Молдова, Румунія, Литва, Латвія і Естонія. Може хто питає, де Угорщина? Але я вам запевняю, є, вона є в тексті. Але офіційно не кажемо, що це сусід, з різних причин. Ну чому, до речі, це таке, чому наратив розповідає про ці сусідні країни? Є різні причини, напевно ви знаєте, були німці створювали адміністративний розділ, які не точно, як сучасний кордони, наприклад, Полісся було у райхскомісаріаті України, але знаходився на більшій частині Білорусії. І так дуже велика проблема. І можна додати, що у територіях поза Україною згинули багато українських євреїв, наприклад, у таборі смерті Белжець і також на у Росії.

Дуже важливе питання. Чи наратив розповідає лише про євреїв? І відповідь дуже коротко, ні. Голокост, як тепер думають майже всі серйозні історики Голокосту, нерозривно пов'язаний зі злочинами проти інших Я потім скажу про це трохи більше.

Ну, може все-таки виникає питання чи створює цей проект штучну віддаленість між євреями та іншими народами як українцями. По-перше, треба сказати, наратив має свою дефініцію, хто такий був євреєм. Тобто євреї – особи, які вважали себе євреями або розглядалися іншими як євреї. І це трохи... це не так, як офіційна була радянська національність і, до речі, це також відрізняється від поняття самих нацистів, які мали дуже дивний погляд на цей феномен, хто такі євреї.

Дуже важливо вживати точні поняття. Це дуже впливає на розуміння та на суспільні дискусії. По-перше, ми вживаємо це слово зниження, хоча дехто, може, каже "це не таке гарне слово", але вживають постійно серйозні люди без злих намірів, і ми вирішили все-таки сказати це слово. Але є інші слова, вони повинні ставитися в лапках, тобто остаточне вирішення – ліквідація, акція.

Іноді ми відтворюємо евфемістичну мову нацистів. Це неможливо, і дуже погано було би. Ми не говоримо про страти, про карні заходи. Так написали, до речі, також в радянські часи, ніби це був якийсь юридичний процес. Навпаки, як ви знаєте.

Ми вживаємо слово "націонал-соціалізм" і німці або нацисти, ми не вживаємо слово "фашизм" або "фашисти". Хоча нацизм був варіант і починався там, але дуже змінювався, і історики вважають тепер, що краще сказати просто "націонал-соціаліст".

Ну тут є слово співробітництво, і тут немає слова колаборація. Тобто я можу вам сказати, у наративі цього слова немає. Ми вважаємо, що це слово не допомагає дискусії і краще просто вживати інших слів. Це дуже, це не гамує дискусію і навпаки. Тобто ми так це робили. І я це саме вже роками вирішив, що це краще.

Тепер коротко про зміст. Є такий розділ, п'ять розділів і так виглядає: "Євреї у Східній Європі", потім "Дорога до нацистських масових вбивств", тобто були, звичайно, інші вбивства – радянські вбивства, а це нацистські вбивства. Потім про Київ, до і під час Голокосту, а потім великий розділ про Голокост у Східній Європі, у нашому розумінні Східній Європі, хоча точніше сказати, треба було би додати – і частина Центральної України, але ми кажемо Східна Європа. Потім про реакції євреїв та допомога їм з боку інших громадян, це великий розділ з різними епізодами. Дуже коротко потім про Голокост за межами Східної Європи, про неєврейські жертви та вкінці – про пам'ять, про забуття і так далі.

Я тепер дуже коротко скажу декілька слів про ці розділи. Наприклад, І розділ, там ми говоримо, що понад два... ця цифра... так багато євреїв жили в Україні. Ми говоримо про погроми, про війну і говоримо про цей злісний міф про жидобільшовизм. Розділ про... дорога, про дорогу до нацистських масових вбивств дуже твердо каже, що все починалося з Німеччини. Тобто Німеччина запустила найбільшу в історію кампанію масових вбивств. Потім говоримо про Київ, маємо цифри, які... Перші цифри, мабуть, вам відомі, – 33 тисячі. Більш відомі є інші цифри, які кажуть, що за весь період окупації загинуло у Києві 40 тисяч євреїв.

ГОЛОС ІЗ ЗАЛУ. Набагато більше.

ВЕРХОФ КЕРАЛ. Ми також говоримо про інші жертви в Києві. Приблизно так багато цивільних осіб, крім жертв штучного голоду в цьому місті. І також було багато, дуже багато військовополонених.

Коротко про Голокост у Східній Європі. Ми говоримо про те, як організували ці вбивства на місцях. Це дуже головна, дуже важна тема. Говоримо про різні регіони: Центральну, Східну і Північну Україну, потім про Західну Україну, про Північну Буковину, Бессарабію і Трансністрію. І ці цифри – ви, мабуть, розуміли – це жертви, скільки приблизно вбили або

загинуло євреїв і так далі, тобто про Закарпаття, про Білорусь, про окуповані регіони Росії та про Балтійські держави, та врешті-решт Польща.

Тепер про 5 розділ, про реакції євреїв та про допомогу їм з боку інших громадян. Я тут трохи більше про це говорив. Дуже важливо сказати, що ніхто не міг адекватно оцінити, що станеться з євреями.

Були різні офіційні обмеження щодо переміщення... як відповідали євреї. Вони скрізь відповідали на переслідування, але не рівнозначно і ці реакції часто змінювались за часом.

Крім того, різні групи могли проглядати або застосовувати різні реакції. Дуже помилково було би думати з огляду на правильну чи неправильну реакцію. Адже коли євреї опинились в пастці, жодна стратегія, жодна стратегія або тактика виживання не могла привести до виживання громади.

І у широкому розумінні можна виділити п'ять видів реакцій. І ось декілька з них, наприклад, просто залишатися на своєму місці і часто думали тоді це буде порятунок через роботу, ми будемо корисними німцям і тоді виживемо.

Були також феномен співпрацювання, наприклад, єврейська поліція. Або також міграція, зміна ідентичності і переховування. Інші реакції були, можна сказати, більш... не скажу. Це спроба завдавати шкоди виконавцям злочину, наприклад, через напади, через допомогу радянським партизанам і так далі.

І в кінці ми також говоримо про цей феномен, який мало досліджений, самогубство. Феномен допомоги дуже важливий і також маємо розділ, були різні види допомоги. І тут, звичайно, мова йде про Андрія Шептицького – дуже важлива особа і унікальна особа в німецькій Європі.

Тут дуже коротко ми говоримо про вбивства євреїв Західної і Центральної Європи і в кінці, і потім відвідувач дізнається про неєврейські жертви. І, наприклад, це були радянські військовополонені, їх загинуло дуже багато в Україні і ця історія дуже маловідома, на жаль. Роми – тут ми

говоримо про них, ми говоримо про людей з інвалідністю, яких вбили, про політичних опонентів, комуністи або українські націоналісти. Трохи далі про жертв антипартизанських операцій, про поляків, про так званих східняків, про жертв, спричиненого німцями голоду та депортації, та про німецькі злочини під час відступу. Не всі ці розділи дуже обширні, іноді дуже коротко, а все-таки ми додали ці факти.

Ну, останній і VIII розділ є про пам'ять та про забуття. Я думаю, тепер тут в нас немає часу на обговорення цього всього тексту, ви можете прочитати, чи там щось бракує, на мою думку, ні.

І ось я завершую свою розповідь і я дякую вам за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дуже вам вдячні.

Зараз ми переходимо до стадії обговорення. Я думаю, що у нас є достатньо часу. Тоді відповідно до листа запису, я теж обіцяю, що потім, якщо вистачить часу, коротенько я дам можливість для ремарок чи запитань і відповіді.

Дякую.

Тоді слово надається директору Національного історико-меморіального заповідника "Бабин Яр" Борису Глазунову. Будь ласка.

Прошу дотримуватися регламенту.

ГЛАЗУНОВ Б.І. А скільки регламент?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Давайте, скажемо, там від 3 до 4 хвилин.

ГЛАЗУНОВ Б.І. Дякую.

Що стосується даного наративу, тобто майбутньої концепції, як ми бачимо, поступово по мірі обговорення концепція удосконалюється, покращується, і я думаю, що на той час, коли дійде черга до її реалізації, вона буде взагалі така, яка буде влаштовувати всіх.

Що стосується створення самого центру, то, звичайно, ну поруч із заповідником на сьогоднішній день є великі пусті території, де до цього взагалі був смітник. Звичайно, що в місті Києві, в центрі столиці України, довго земля пустувати не буде. Може з'явиться якийсь ТРЦ чи якийсь готель, чи ще щось, не дай Бог. Я хочу сказати, уже мають намір втілювати в життя проект створення спорткомплексу "Авангард", де передбачено будівництво льодової арени на 8 тисяч місць, трирівневий паркінг, готель ну і так далі. Мало того, вони зараз намагаються... *(Шум у залі)*

Що, що? *(Шум у залі)* На території колишнього єврейського цвинтаря. Повністю.

Мало того, навіть ту територію, яку ми зараз відводимо – нещасні 32 сотки, які закріплені за приміщенням колишньої контори цвинтаря по вулиці Мельникова, 44 (32 сотки в межах паркану) – і то вони намагаються у нас ще половину від цього забрати, щоб коли прийдуть туристи в музей, то скакали на одній нозі навколо. Тобто вони не розуміють, що це наноситься велика шкода і державним інтересам, і порушуються і протипожежні норми, і будівельні норми, тому, звичайно... Просто центр Голокосту відповідає тематиці заповідника, нашим статутним завданням – вшанування пам'яті жертв Голокосту. Звичайно, якщо такий центр буде поруч, то це тільки підсилить значення і меморіалізацію цього місця.

Що стосується локації проекту, там, і наповнення експонатного. Ну то, я думаю, що це питання майбутнього, поскільки ще навіть немає, не оголошений конкурс на той проект, ми його не бачили, тому от хотілося б звичайно побачити і це було б цікаво.

Наше звичайно завдання... Я хочу сказати, що уже навіть те, що обговорення даної концепції проходить в приміщенні Верховної Ради України вже говорить про те, що все-таки держава зацікавлена в створенні, у вшануванні пам'яті жертв Голокосту. І я хочу сказати, що останні роки для цього немало робиться. І ті програми, які намічені Центром Голокосту, я думаю, вони будуть сприяти вирішенню цієї проблеми. Тим більше вони

будуть проводитись спільно і з державними установами, державними органами. Тому я думаю, що при абсолютно грамотному конструктивному підході можна зробити дуже велику справу для держави Україна, для міста Києва, коли дійсно сюди будуть приїжджати мільйони людей, будуть приходити в "Бабин Яр" вшанувати пам'ять жертв Бабиного Яру і будуть бачити там не смітник і людей з собаками гуляючих, а будуть бачити дійсно меморіальні пам'ятники, меморіальне місце, меморіальний парк і звичайно ж меморіальні музеї як-то Меморіальний музей пам'яті жертв "Бабиного Яру" і Меморіальний центр Голокосту.

Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дуже вам вдячний.

Ну, перш за все я хотів би вам нагадати, що ви завжди маєте право звернутись до нашого комітету. Я думаю, що на ці факти, які ви щойно порушили, ми відреагуємо письмово зверненням комітету для того, щоб взяли всі правоохоронні органи та органи державної влади на контроль цю ситуацію, бо не за нормами державної політики чи нормального розуміння будувати на цвинтарі якісь там будівлі чи інше, те, що ви зараз порушили, я думаю, що це недопустимо. І я думаю, що ми візьмемо це під контроль. Будь ласка, зверніться офіційно. Дякую.

Наступне слово надається засновники проекту "Марш Пам'яті" Євгену Городецькому. Будь ласка.

ГОРОДЕЦЬКИЙ Є. Добрий день! Я щиро вдячний за те, що запрошений, але я буду виступати російською мовою, бо для мене рідна, вибачаюсь.

Я хочу сказать несколько вещей, которые для меня очень важны. "Марш Памяти", который я основал вместе с несколько моими друзьями, это абсолютно частная инициатива, гражданская инициатива. За этим не стоит никакая общественная организация, никакой фонд, мы не берем ни у

кого деньги и делаем это сами. И я благодарен тем людям, которые сегодня здесь присутствуют, которые приходят, и из года в год вместе с нами от кинотеатра "Киевская Русь" идут в "Бабий Яр" – молча, без митингов, без выступлений, без песен, танцев и транспарантов – это самое важное.

Я хочу говорить о том, что гражданская инициатива – это самое главное сегодня, и то, что частные лица приняли решение создавать этот центр в Украине, в том месте, в котором погибло впервые в истории Холокоста такое количество людей, в два дня, причем совершенно неважно сейчас – это евреи, или это ромы, или это были бы украинцы. В этот день погибло такое количество людей. Для меня еврея – важно, что это евреи. Вот то, что эти люди приняли решение это строить и дают на это деньги – это самое важное. И государство обязано поддерживать эту инициативу, но как можно меньше вмешиваться в эту инициативу – вот это для меня важно. Я всеми силами своими, силами частного маленького человека, который 27 лет, сегодня 27 лет как я уехал из Украины, вот сегодня в этот день, своими силами частного лица буду поддерживать этот проект, настолько насколько я смогу.

Для меня важны две вещи: первое – это память, которую этот проект принесет и покажет, что она есть; и второе – это образовательные вещи, которые можно сделать через этот проект. Для меня крайне важно, чтобы этот проект стал тем местом, в которое можно будет привозить школьников из всей Украины. Не тех кому 30, 40 или 50 – поздно, а тем, кому 10, кому 12, кому 13. Им рассказывать, что происходило и говорить им, что это произошло с евреями, но это могло произойти или с ромами, но это могло произойти и с любым другим народом. И история XX века и XXI века показывает, что эти вещи происходят и сегодня – ничему никого не научило.

Я видел в 94-ом-95-ом году как плакали немецкие школьники, 13 летние в "Яд ва-Шеме". Я хочу увидеть как здесь будут плакать украинские школьники, еврейские школьники, немецкие школьники, любые другие

школьники, в этом музее. Вот, что я хочу увидеть – это самое главное, то, что должно произойти.

И мы должны, моя самая большая мечта...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Вибачте, регламент у нас, тому прошу...

ГОРОДЕЦЬКИЙ Є. Я очень коротко, мне осталось два слова.

(Не чути) ... детей учить где-то. Государство учить этому не будет, этому должны детей обучать гражданская инициатива. И если эту гражданскую инициативу можно сделать на базе "Мемориального центра "Бабий Яр", я согласен, я буду только рад и счастлив... *(Не чути)*

Большое спасибо за внимание, прошу прощения, что перетянул время.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Нічого страшного. Ми дуже дякуємо, нам дуже приємно, що ви все ж таки погодились, це вкрай важливо для всіх присутніх.

Наступний виступ дослідника історії та культури спадщини міста Києва, дуже поважного історика, який багато років підтримує всю діяльність нашої громади і історію міста Києва, пана Миколу Кальницького, будь ласка.

КАЛЬНИЦЬКИЙ М.Б. Дякую, Михайло. Я звернув увагу в цьому наративі, зокрема, на те, що тут розглядається питання саме історії Бабиного Яру не тільки під час Голокосту, але і в попередні періоди. Ну, будемо говорити, що Бабин Яр сьогодні, об'єктивно, це поняття, яке відоме в усьому світі і не так багато в Києві таких понять. І через це ми маємо дуже до цього відповідально підходити і підходити до долі цього місця сьогодні.

Бабин Яр – це і дійсно трагедія часів Голокосту, і, крім того, це ще одна трагедія, трагедія значною мірою вже радянського режиму – це трагедія Лук'янівського єврейського кладовища, яке там існувало поряд з Бабиним Яром, з якого кам'яні надгробки використовували для спалення жертв Бабиного Яру. Це кладовище є теж частиною зараз заповідника "Бабин Яр".

Дуже важливо, що це питання теж розглядається в комплексі. Тобто пам'ять про євреїв, знищених у Бабиному Ярі, невіддільна від їх безпосередніх предків, які полягли, які залишилися на Лук'янівському кладовищі.

Дуже важливо, що зараз якраз силами заповідника і силами меморіального центру піднято фактично з небуття, з ярів, засипаних землею, десятки вже надгробків, які залишилися, які зараз встановлено як меморіальну експозицію, яка нагадує про те, що існує це місце – кладовище. Може це, ну, звичайно, утопія взагалі відновити все кладовище, воно займало понад 25 гектарів, але хоча б якась зона пам'яті, якась меморіальна зона обов'язково має бути і дуже важливо, що до цього теж закликає наратив і до цього робляться практичні кроки.

Важливо, що береться до уваги пам'яткоохоронний статус цієї місцевості. Тепер вже будинок контори колишньої, а зараз музейні приміщення, це пам'ятка місцевого значення, територія Бабиного Яру – заповідник. Все це дуже важливо для того, щоб пам'ять, саму локацію, саме місце зберегти для нащадків, щоб вони бачили не просто, ну, якийсь сучасний ландшафт і нагадує, що тут щось було, щоб вони бачили дійсно середовище, в якому відбувалися страшні події, ну, і серед них у відповідному, ретельно обраному місці, створення споруди меморіального центру, бо без неї, дійсно, зараз дуже важко щось показувати і роз'яснити людям, проводити і якусь роботу із відвідувачами, і наукову, і освітню роботу. Якщо ми цього не будемо робити, якщо ми це питання будемо затягувати, ми просто будемо втрачати, поступово буде зникати пам'ять про Бабин Яр, будуть... Там вже зараз збудовано, як ви знаєте, поряд з Бабиним Яром великий житловий комплекс, поряд з кладовищем, і так далі, і так далі.

А зараз одна з останніх подій, дуже сумна, я мушу на цьому акцентувати: зараз порушено історичну топонімію Бабиного Яру. Пам'ятаєте, мабуть, всі, що був оцей історичний наказ: "Все евреи города Киева должны явится на угол улиц Мельниковой и Догтеривской". Нема вже вулиці Мельникова у Києві, її перейменували буквально нещодавно на вулицю Юрія

Ілленко – це дуже видатний діяч кінематографії. Але депутати Київради, коли голосували, навіть не провели обговорення, навіть їм не пояснили, що це дорога до Бабиного Яру, що вона має історичну назву. Зрештою, вибачте, Комісія Київради з питань культури відхилила цю пропозицію, але депутати, ну, там була дуже активна діяльність об'єднання "Свобода", не будемо це приховувати, у всякому разі зараз це перейменування вже відбулося. Тобто розвивається історія Бабиного Яру і як місця трагедії, і як нашого сучасного місця.

Тому, мені здається, що ми мусимо докладати зусиль для того, щоб якнайшвидше створити гідний меморіальний центр для того, щоб Бабин Яр відбувся як, дійсно, всесвітній проект, як, дійсно, всесвітнє явище.

Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, пане Михайле. Я вам дуже вдячний.

Наступний виступ провідного наукового співробітника Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені Кураса Національної академії наук України доктора Владислава Гриневича. Будь ласка.

ГРИНЕВИЧ В. Доброго дня.

Я хочу сказати про цей проект як дослідник, як фахівець у цій сфері, і передусім, якщо вже обговорюємо наратив, про наратив. Безумовно, наратив зазнає дуже значних і кардинальних змін. Я думаю, що проблема спочатку полягала в тому, що за основу була взята західноєвропейська модель голокосту. І таким чином ті історики, які від початку виробляли цей продукт, вони повернули трохи в той бік, який не є, не корелюється стовідсотково з українською історією Голокосту. І фактично крок за кроком ми поступово повертаємося до східноєвропейської моделі, української моделі. Тобто Український музей Голокосту має бути українським музеєм і, власне кажучи, він таким крок за кроком стає.

Фактично у мене немає претензій до цього наративу. Всі ті зауваги, які я висловлював, були узгоджені. А що це? Два тоталітарних режими – гітлерівський і сталінський – є головними винуватцями розв'язання Другої світової війни, це основний момент був. Злочини один одного підживлювали. І в даному в наступному цьому сучасному наративі є вже Голодомор, ми розглядаємо Голодомор, бо його треба порівнювати, це для Гітлера була дуже добра підказка, як потім на окупованій території себе поводити. Бо тут мали знищити переважну більшість українців на весь комісаріат. Вони вивчали навіть досвід сталінського Голодомору.

Отже, інший момент – це некоректні слова, які, як скажімо, колабораціонізм, які використовуються переважно в західноєвропейському наративі щодо Віші, щодо Квіслінга, щодо інших режимів, які політично, ідеологічно були схожі з Гітлером і які мали державність, які мали державні установи, що абсолютно не відповідає колоніальному статусу України. І воно тут... ну, ви скажете, потім ви, розумний, скажете.

Далі, наступний момент, який пов'язаний з цим, це, власне кажучи, і що я хотів би сказати, це про треті сучасні проекти, які існують.

Замість того, щоб вести боротьбу, дуже подекуди некрасиву боротьбу проти меморіалу, я думаю, треба об'єднувати сили. Ми маємо на сьогодні три основні проекти.

Перший проект – це власне державна установа меморіал-музей "Бабин Яр", про який сьогодні йшлося. Є також громадська організація – фонд "Меморіал", про який Яна Барінова казала. І є третій момент, дуже важливий – це меморіальний парк, який вже пройшов конкурс на улагодження цього меморіального простору, яким опікується і який також є... недержавні кошти.

Я вважаю, що така множинність проектів – це не біда, і це не вада, а навпаки це позитив. Треба об'єднати державні і недержавні зусилля, не підпорядковувати всіх під державу, це дуже небезпечна справа. Я – дослідник історії пам'яті за п'ять президентів українських, політика пам'яті

змінювалася подекуди радикально. Ми не знаємо, хто буде у нас наступним президентом... *(Шум у залі)* Ми не знаємо, хто буде у нас наступним президентом, яка влада пам'яттю опікуватися, і це можуть бути кардинальні нові зміни...*(Шум у залі)*

Я вважаю, що треба буде об'єднати державні і недержавні зусилля. Держава має бути модератором, а не ідеологом, не тим, хто нав'язує. Мають бути фахівці, займатися цією проблемою, вони є. Має бути створений комітет, який буде об'єднувати зусилля всіх. І це органічний процес, коли буде музей "Бабиного Яру", музей Голокосту і меморіальний парк, і вони мають діяти всі разом, і Україна перетвориться таки у перлину певну, яка дасть можливість... Міжнародний великий від цього буде зиск для створення такого єдиного комплексу.

Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую.

Я дійсно прошу всіх дотримуватися, перше, поваги один до одного, тиші та регламенту, бо ми хочемо почути різні думки всіх присутніх, тому, будь ласка, поважати.

Дякую.

Наступний виступ відповідального секретаря Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру Віталія Нахмановича. Будь ласка, Віталій.

НАХМАНОВИЧ В. Дякую.

Я хочу підкреслити, що в даному випадку я виступаю не просто як відповідальний секретар Громадського комітету, а швидше – як історик і як заступник голови робочої групи з питань меморіалізації Бабиного Яру при Інституті історії України Національної академії наук України. Це має значення, тому що зараз ця робоча група, яка в минулому і на початку цього року розробляла концепцію Меморіального музею історії Бабиного Яру,

розробляє на доручення уряду, на пряме розпорядження Кабінет Міністрів розробляє концепцію загальної меморіалізації Бабиного Яру, яка має узгодити всі наявні проекти, про що казав пан Гриневич, який є теж членом цієї робочої групи. І я сподіваюсь, що на початку наступного року перший драфт концепції буде презентований для обговорень. Але на разі ми обговорюємо те, що нам сьогодні презентували. На жаль, ми знову змушені обговорювати наратив, але ми жодного разу не обговорювали загальної концепції цього центру. І те, що сьогодні зробила коротку презентацію пані Яна Барінова, ну цього недостатньо для змістовного обговорення, бо має бути текст опублікований, розроблений і з яким можна би ознайомитись і відрефлексувати його. А наразі ми змушені з цього наративу, так би мовити, здогадуватись, якою є концепція. Це об'єктивно, да, тобто не можна спочатку робити наратив, а потім десь буде з'являтися концепція. Тим більше, що у першому варіанті наративу, який ми обговорювали рік тому в університеті, було зазначено, що це просто сирий матеріал, який на свій розсуд будуть використовувати куратори, архітектори, дизайнери, тобто ті, хто реально будуть створювати музей і меморіальний центр. Тобто, ну взагалі не дуже зрозуміло, як те, що нам сьогодні презентовано текстуально, співвідноситься з тим, що буде втілено. Але що є, те ми і обговорюємо.

Мені дуже шкода, що це обговорення відбувається не у фаховому середовищі, як попереднє, да. Бо мої зауваження є фаховими, вони може не дуже прийнятні... приємні будуть для авторів, але, якщо тут, то хай це буде й тут.

Від початку я маю зазначити, це дуже низький загальний рівень тексту. Я вперше у своєму житті бачу, щоб зібрали два десятки поважних науковців з усього світу для того, щоб написати підручник для 5-го класу середньої школи, даруйте, це саме такий рівень викладення тут матеріалу.

Дуже низький рівень загальноісторичних знань, зокрема. Даруйте, значить, і, коли у вас зазначено, що в середині XVII століття тисячу людей загинули або втекли під час, значить, Хмельниччини. І саме в цей час в

Україні з'явився хасидизм, який з'явився за сто років потому, то це те саме, що написати, що Майдан відбувся під час визвольних змагань, розумієте, там сто років туди, сто років сюди – нам значення немає, ну, або це не знання матеріалу, або це жахлива недбалість при упорядкуванні тексту, даруйте.

Значить, дуже низький рівень концептуалізації, суцільне викладення фактів за місцем їх пояснення чи виявлення якихось історичних зв'язків. Що являв собою Голокост? Голокост – це було систематичне винищення євреїв. Чи справді ми можемо зрозуміти Голокост? Ми маємо спробувати зрозуміти Голокост. Все, це, всі відповіді на засадничі питання в цій концепції, якщо, ні, виправте мене. Ви принципово відмовляєтесь від будь-якої константуалізації і концептуалізації, так. Ви не розумієте, як Голокост вкладається в загальну історію західного світу останніх трьох сторіч. Да, як він пов'язаний з процесами, значить, побудови нового суспільства, соціальної інженерії, там створення нової групової моралі, насильницької модернізації, як він співвідносить з іншими геноцидами. Ви це... від цього просто абстрагуєтесь.

Я перепрошую, але ...я перепрошую,

ГОЛОВУЮЧИЙ. Пане Віталію, з великою повагою, але, будь ласка, дотримуйтесь регламенту, дуже вас прошу. Я потім, якщо залишиться час, я обіцяю, що всі додатково, навіть ті, хто виступали, хоче дати якісь ремарки з урахуванням загального, те, що було почуто, – я дам таку можливість.

НАХМАНОВИЧ В. *(Не чути)*

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую.

НАХМАНОВИЧ В. Останнє... *(не чути)*

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую вам, пане Віталію... Пане Віталію, вибачте, є регламент, ви потім іще раз, я вам дам можливість підсумувати якісь речі, які ви почули, або відповісти на інші запитання. Дякую.

Наступний, дуже поважний, виконавчий співпрезидент Асоціації єврейських організацій та общин України пан Йосиф Зісельс, будь ласка.

ЗІСЕЛЬС Й. Дякую. Передусім я хочу подякувати групі, яка писала наратив, бо він відрізняється і за обсягом від того попереднього, який ми обговорювали в університеті в лютому місяці. Він більш деталізований, і в ньому дійсно виправлені деякі зауваження, зокрема мої, хоч я не є фахівцем, я не є істориком, тому я не буду взагалі зупинятися на наративі. І історики фахові тут, які це зроблять набагато краще. Хоча міг би з паном Карелом поговорити про деяку термінологію. Бо я, саме я робив зауваження з терміну колаборація, але термін співробітництва також має певні недоліки, але можна про це окремо поговорити.

Я хочу сказати про інше. Все, що я маю сказати про цей проект, викладено в газеті. Ви всі маєте цю газету, я не буду це повторювати. Я відношусь негативно не до проекту, я як один із керівників єврейської громади дуже хочу, щоб в Україні був і меморіал, і музей, дуже хочу. І моя діяльність протягом останніх тридцяти років тільки підкреслює: я дуже багато уваги приділяю пам'яті Голокосту, ще з кінця 80-х років. Але я не буду про себе. Я кажу, що для мене цей проект дуже важливий. І це як для єврея, і як для одного з керівників. З другого боку, я громадянин України. Громадянин України, який має деяке, можливо, маленьке, відношення до боротьби за незалежність України, до становлення України і до її становлення. І я з цієї точки зору повинен дбати про її національні інтереси і про її національну безпеку.

Я бачу певні загрози в цьому проекті, в його втіленні, для національної безпеки України. Бо теж наратив, про який ішлося і ще буде йтися, який ми читаємо, який хтось критикує, хтось підтримує, я запитую риторично: "А яке

він має відношення до втілення в практичне застосування музею?" Я вам скажу, що можуть бути різні варіанти: від нуля, втілення цього наративу, до 100 відсотків. А хто це контролює? Це контролюють куратори музею, які його будуть будувати. І ось, можливо, ви не звернули увагу, бо попередній наратив супроводжувався ремаркою, що для кураторів музею наратив не є обов'язковим для втілення. А ось на скільки відсотків він обов'язковий – ніхто цього не знає.

Тому, говорячи про наратив, я хотів би, все-таки поговорити про втілення його в життя. А яким буде музей і меморіал – ось це набагато важливіше, ніж той наратив. Історики домовляться, який буде наратив. Так ось, я зараз бачу, і в мене постійно таке уже 3 роки, бо я один із перших, хто почув про цей проект майже 3 роки тому, в мене постійний такий когнітивний дисонанс, коли я думаю про цей проект. З одного боку, я його дуже хочу. З другого боку, я вже казав, це зачіпає національні інтереси України. І я шукаю компроміс. Я шукаю так, як його вчать фахівці, наприклад, Гарвардська школа перемовин. Треба визначити сфери інтересів з одного боку – України як держави, її єврейської громади і громадянського суспільства, з другого боку – тих, хто задумав цей музей і меморіал і хочуть його втілити. Я маю на увазі команду велику і чудову команду, яка займається, я маю на увазі замовників. Замовниками є три бізнесмени, які заробляють гроші в Росії, досі заробляють, це пан Фрідман, пан Хан і пан Фукс. Вони є замовниками і основні гроші, які досі витрачалися на різні роботи і на купівлю права оренди, це гроші цих людей. І я не впевнений, що вони нам можуть щиро сказати, як розгортається їх сфера інтересів, де вона закінчується. Я цього не знаю і навряд чи колись узнаю. Я можу здогадуватися, але я не знаю точно.

Якщо б ми сіли і переговорили з ними, я про це говорив із паном Вербиленком нещодавно досить детально, треба визначити сферу інтересів. Там, де ці дві сфери інтересів пересікаються, є поле для компромісу.

Я його бачу так: є питання, на яке я як єврей не можу поступитися аж ніяк. Тут компромісу бути не може: будувати на цвинтарі не можна! Категорично! Так мене вчили мої батьки, я це знаю, що на цвинтарі не можна будувати. І тут хоч що кажіть, я в цьому не здатен на компроміс.

Звичайно, ви можете побудувати музей на цвинтарі, але я не хочу мати до цього жодного відношення, як я не мав відношення до будівництва станції метро в районі Бабиного Яру, коли вночі вивозили кістки з котловану. Я не хочу бачити це, як із цього котловану також будуть вивозити кістки. Це перше, і це тут компромісу не може бути.

Але де може бути компроміс? Що коли визначаються ці дві сфери інтересів, а компромісом у цьому може бути просто перенос будівництва на інший майданчик в районі Бабиного Яру, я в цьому не бачу проблеми, я попередньому генеральному директору показав п'ять місць навколо Бабиного Яру, де можна побудувати такий об'єкт.

Далі. Я бачу поле компромісу, коли контрольний пакет, умовно кажучи, акцій, хоче це економічний термін, передається Україні. Україні не як владі, а Україні як суспільним, так, як ми бачимо це особливо останніх п'ять років: разом – це і влада, і громадянське суспільство. Як вони поділять між собою вплив – це вже інше питання. І от 51 відсоток, тобто право вето в Україні, і у влади, і в громадянського суспільства спільне. Якщо є на наратив, на концепцію, на дизайн, на втілення – тоді я спокійний. Я тоді вибачаюсь за свої підозри, які я висловив у статті. Я от при всіх кажу, я вибачусь за це, якщо буде такий компроміс. Бо те, що кажуть, не може бути компромісу, я тоді не розумію, є певна частина громадянського суспільства, яке підтримує проект, є певна частина, яка не підтримує цей проект, і шукати компроміс потрібно. Поки нема того права вето України, я не сприймаю цей проект і не думаю, що він тоді несе благо для України. Бо я знаю дуже і мені приходять ці асоціації весь час, що безкоштовний сир буває тільки в мишоловці. Я розумію, що України – бідна країна і всі ми бідні дуже, ну, виключаючи деяких представників, які не дуже бідні, так. Але ми, коли

чуємо 100 мільйонів доларів, перемикаємо навіть у чемпіона миру з боксу, бо Фукс приїхав і сказав: 100 мільйонів доларів і у людини, яку я дуже поважаю як чемпіона світу, як великого боксера, перемикає в голові. Для України це величезні гроші і тоді ми перестаємо вже щось думати. Так ось, давайте серйозно і давайте спокійно шукати зону компромісу. А ще одна... одне прислів'я, ну, воно більш російське, що бойтесь даров волхвов, которые волхвы приносят... данайцев, данайцев приносящих. І ще...

_____. *(Не чути)*

_____. Я в концe.

ЗІСЕЛЬС Й. Я бачу в цьому проєкті троянського коня . І поки мене не запевнили, що там нема троянського коня, а запевнити можна тільки компромісом, я буду далі так вважати...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую вам, пане Зісельс. Я думаю, що саме всі в цьому залі вважають, що компроміс треба шукати і ми зобов'язані його знайти.

Наступний виступ президента Всеукраїнської єврейської ради, академіка пана Олександра Сусленського. Будь ласка, пане Олександр.

СУСЛЕНСЬКИЙ О.С. Доброго дня, вельмишановне панство! Ну, тут указані мої регалії, але є ще одна – Організаційний комітет з питань перспектив розвитку Національного історико-меморіального заповідника, далі, оргкомітет із співголовами: Прем'єр-міністра України Володимир Гройсман і другий співголова – глава Адміністрації Президента. Я... а мене тут призначено указом Президента заступником співголови. Це урядовий, тут було багато, що держава не втручається в цю справу. Вона втручається.

Погано чуто? Вона втручається і дуже активно. Так що не треба якось державу відхиляти від цього проекту. Це перше.

По-друге, тут вельмишановний пан Зісельс сказав про замовників. На мою думку, замовниками – це ті жертви, які там були знищені і там пам'ять, яка потребує і вшанування. І мені вже набридли всі ці інсинуації, спекуляції різного панства навколо цього проекту. Як кажуть "собаки лають, а караван іде". І... *(Оплески)*

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я, вибачте, будь ласка, я прошу тиші і поваги. Ви ж знаходитеся на слуханні Верховної Ради України.

Дякую. Продовжуйте, будь ласка.

Пане, включіть, будь ласка, мікрофон.

СУСЛЕНСЬКИЙ О.С. Пробачте. Меморіальний центр працює, напружено працює, робиться багато роботи, ми її бачимо. Ми, я особисто не фахівець в історії і тому давати оцінку як інші нефахівці, не маю на це права. Я бачу роботу і велику кропітку роботу напружену. І вона йде, і вона йде, на мою думку, у правильному напрямку.

Що кається засновників і що кається російських олігархів, я думаю, що це не буде велика таємниця, що всі вони мають ізраїльські паспорти і зараз центр життя їх у Ізраїлі, і резиденція в Ізраїлі. Тому і це питання знято. І якщо люди ці гроші хочуть потратити на вшанування пам'яті, а не в Монако в казино, так честь їм і хвала. І не треба спекулювати якимись там політичними, високими... для... обґрунтування є Адміністрація Президента є, Кабмін, ми, громадські діячі, не політичні фігури. Це – друге.

Ну, да, є твій співголова Йосиф немає нічого проти цього проекту, пан Адамовський, а всіляко його підтримає. Інші єврейські організації теж підтримують, так, що не треба виступати за всю єврейську громадськість.

І одне зауваження, дійсно, щоби було більше уваги до ромського народу приділено, тому що Голокост – це знищення людей просто за їх там

якимось, ну, національними чи, наприклад, якщо будуть знищувати всіх рудих, і роми тут... ромська спільнота – це поруч з єврейською прямо. Тому що, коли знищуються там, наприклад, націоналісти чи військовопленні, це вже знищена за якимось політичними якимось, це теж злочини проти людства, але це по іншій справі. А коли просто, тому що ти ром чи ти єврей і незалежно від віку, від уподобання це - оце і є геноцид прямий.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Пане, Олександр, дуже вам вдячний. З великою повагою, але в нас дуже... час втрачається.

Дякую вам за виступ.

СУСЛЕНСЬКИЙ О.С. Ні, все. Я закінчив.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую вам за виступ.

Зараз слово надається...

СУСЛЕНСЬКИЙ О.С. Да, я прошу пробачення, ще одне слово І...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Пане, Олександр, я потім, якщо можливо, завелика кількість. Можна дати... Я вам дуже вдячний.....

СУСЛЕНСЬКИЙ О.С. Ми більш сперечаємось, щоб я скажу, і я просто висловлюю свої побажання попередньому оратору. Тому, якщо... на кожний його тезис я відповідаю.

І останнє. Більш уваги там нема, я вивчав це, і вивчали історики, там нема ні єврейського цвинтаря, ні місць, де були розстріли. І друге, приділить більше уваги, тому що там буде строїться великий спортивний центр за розміром як Дворець спорту, тому що там такий, на 8 тисяч місць.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Пане Сусленський, я вам дуже вдячний.

Наступний виступ від доцента кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського научного університету імені Тараса Шевченка доктора Андрія Руккаса. Будь ласка, але я дуже прошу підтримувати регламент, тому що ми вже виходимо за межі.

РУККАС А.О. Дякую.

Я намагаюся бути максимально лаконічним. Отже, я хочу звернути увагу на процес підготовки цього документу, який сьогодні представляється. В листопаді минулого року в стінах Київського національного університету імені Тараса Шевченка були представлені загальні підходи, так скажемо, будемо говорити, на 20-30 сторінках. І цей документ, який представляв лише певні базові фундаментальні поняття і підходи, ну, зустрів досить серйозну конструктивну критику з боку колег.

Далі був цілий рік напруженої продуктивної роботи і сьогодні ми чуємо від тих людей, які в минулому році критикували, і справедливо критикували той документ, який був представлений, що критика врахована. Отже, Меморіальний центр Голокосту "Бабин Яр" не приховує ті документи, які він виносить на публічне обговорення, і не приховує ті документи, які мають лягти в основу побудови експозиції майбутнього Меморіального Центру Голокосту "Бабин Яр", це дуже важливо.

Один з політичних діячів колись казав, що чесним людям немає чого приховувати, а нечесні люди створюють таємні товариства. Так отут немає таємного товариства, тут є абсолютно відкритий прозорий процес.

І ще один момент, на який я хочу теж звернути увагу, це дуже важлива подія зараз тут відбувається, це офіційне представлення, офіційний запуск в суспільне обговорення величезного документу 300-сторінкового, який шанований колега Віталій Рафаїлович назвав підручником для 5 класу. Ви знаєте, з іншого боку це певного роду комплімент, якщо там настільки просто і доступно написано про складні речі, що їх можуть навіть зрозуміти учні 5 класу. І як викладач університету я буду використовувати цей текст

для роботи зі своїми студентами, тому що їм бракує підручника з історії Голокосту. Це ще не ідеальний підручник в жодному випадку, але це дуже хороший текст, який можна використовувати для навчально-методичної роботи. Тому, якщо наші п'ятикласники опанують цей текст, це буде великий крок вперед для побудови справді демократичного громадянського суспільства в Україні.

Дякую.

Сподіваюсь, я трошки зекономив.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Да. Дуже вам вдячний, пане Андрію.

Наступний виступ – професор кафедри філософії та методології пізнання ОНУ...

ДОВГОПОЛОВА О.А. Одеського національного університету.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я так і розумію, що це Одеський національний університет імені Мечникова, докторки Оксани Довгополової.

Дякую.

ДОВГОПОЛОВА О.А. Дякую.

Щоб не повторюватися, я скажу декілька слів щодо цього проекту. Я солідаризуюся з колегою Андрієм, що за рік було проведено серйозну роботу і це демонструє, що Меморіальний центр реагує на зауваження, реагує на сумніви і добудовує те, що викликає якісь питання. І щодо питань, мабуть, нашої національної безпеки, мені здається, що чим більше українських фахівців долучиться до цього проекту, тим більше у нас буде можливостей побачити якісь небезпеки, які можуть виникнути. І тому дистанціюватися від цього проекту, це якраз підсилювати, підважувати якісь такі проблеми.

Що мені хотілося би ще сказати? Дуже коротко, тут говорили про те, що Меморіальний центр концентрує увагу не тільки на події Голокосту, не

тільки на події Бабиного Яру, Меморіальний центр концентрує увагу також на контексті. І мені хотілося б нагадати те, що Бабин Яр – це унікальне місце у тому сенсі, що це місце злочину двох режимів і на цьому ми можемо наголошувати, і говорити про те, що Меморіальний центр є хабом прав людини і це дуже важливо. І це дуже важливо, тому що ми можемо говорити не тільки про злочини нацизму, а про злочини проти людства і про злочини проти людської гідності. І тому те, що в наративі і в концепції Меморіального центру присутня згадка про дисидентський рух, який саме об'єднував різних людей різних національностей з різними переконаннями для захисту прав людини, це, як на мене, дуже важливо. І в цьому сенсі я би підтримувала Меморіальний центр.

Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дуже вам вдячний.

Наступний виступ доцента кафедри культурології та філософії, антропології НПУ імені Драгоманова доктора Антона Дробовича. Будь ласка.

ДРОБОВИЧ А.Е. Дуже дякую.

Я також перш за все хотів би сказати, що консолідуюча ідея навколо наративу, і Меморіального Центру Голокосту "Бабин Яр" мені особисто дуже імпонує. Взагалі це – світова практика, коли на одному знаковому просторі створюється декілька інституцій. Так є хороший приклад не меморіального, але музейного простору у Відні, коли створений Музей кварталів, так само тут може бути меморіальний квартал створений, де буде спокійно існувати і державний національний заповідник, і приватна ініціатива, підсилена державою, прийнята державою, хай держава входить в пакет – ніяких заперечень. Тільки це треба якось активно конкретно показувати. Я впевнений, всі відкриті до співпраці. І створити такий меморіальний квартал – це була прекрасна ідея. І так само і Дорогожицький некрополь, ідея створення цього ландшафтного парку і так далі, це можна

робити. Але це треба робити. Про це не треба говорити. І мені здається, Меморіальний центр Голокосту "Бабин Яр" – це прекрасний приклад того, що зроблено.

Тут, до речі, багато говорять про цвинтар, так я хочу нагадати, що саме заповідник "Бабин Яр" державний, і Меморіальний центр Голокосту недержавний не балакають 77 років, а вони зібрали мацеві, очистили спаплюжені мацеві за всі роки, про які дуже багато ревнителів кладовища говорять, і вони їх очистили, поставили і показали. Вони фактично їх... Чи це не робота з цвинтарем? І це приклад того, що, я впевнений, що ця команда буде поважати цвинтар.

І тут декілька теж звинувачень, дуже дивних острахів щодо цвинтаря без жодних доказів, без жодних топографічних карт. Я хочу нагадати, що якщо щось буде будуватись, буде археологічна експертиза державна, яка не дасть, якщо щось там знайдуть. Я впевнений, що в Центру аргументи, докази, які покажуть, що там можна будувати чи не можна. І тут це відкритий процес, давайте до нього долучатись.

Що також про право вето мене дуже здивувало, я вас, ну, я не знаю, я особисто відчуваю, що в нашій країні завжди забагато право вето. Дуже багато ініціатив ховається саме через спротив державного апарату. І бездумно віддавати все державі, ну, багато прикладів того, що проекти не злітають, тому що за них дбає держава. Тому я погоджуюсь з аргументом, що громадська ініціатива, громадська активність і Майдан довів, що громадська активність, перш за все створює проекти, які взлітають. Тому вибачте, ну, це дуже дивно слухати в постмайданній Україні.

І також останнє, що я хотів би сказати щодо наративу чи концепція перед наративом, чи наратив перед цим – методологічне питання, відкрите методологічне питання. Критикувати наратив за відсутність концептуальних узагальнень, ну, чесно кажучи, це дуже дивно. Сам формат наративу, як його розумів Ролан Барт, інші теоретики-нاراتивістики, вони не передбачають концептуальних узагальнень – це велика магістральна розповідь, в якій може

бути багато концептуалів, може не бути. Концепцію можна будувати навколо наративу і навпаки. Тому вибачте, але, ну, це зауваження теж викликає, навіть з філософської точки зору, великі запитання методологічні.

Тому я дуже дякую, бажаю удачі команді. Особисто я... мені дуже цікаві ваші проекти. І я особисто радо долучаюсь і до семінару з ЮНЕСКО і з Юнайтед всіяко підтримувати і освітні проекти, зокрема.

_____. *(Не чути)*

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую. Дякую.

Шановні друзі, ну, я думаю, що ми тих людей, які були записані раніше, ми надали слово. Я бачу, що не зважаючи на мої прохання, попередження та зауваження, що все ж тримайте регламенту, на жаль, ми трошки з нього виходимо, але я постараюсь надати можливість надати всім висловитись.

Я тому продовжу наше слухання на... у нас є так, секретар, ще трошки часу додатково. Ми продовжимо для того, щоб надати додатково тим людям, які звернулись, я бачу, будь ласка, зверніться до секретаріату, тоді я продовжу ще на 20 хвилин – додаткова можливість для того, щоб ті, хто звертались, щоб вони могли виступити.

Зараз я з вашого дозволу всіх, хто звернулися з проханням виступити, хотів би надати слово представнику Українського інституту національної пам'яті Ярмоменко Вікторії.

ЯРЕМЕНКО В.М. Яременко Вікторії.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Яременко.

ЯРЕМЕНКО В.М. Дякую за можливість говорити, бо, власне, мовчати не можна, бо в першу чергу звучав і інститут уже ще до того як я зголосилася щось сказати.

З одного боку, я тут як представник Інституту національної пам'яті, з другого боку, я як один із членів робочої групи, яка працює над концепцією зараз меморіалізації заповідника в цілому.

Хочу сказати, що держава має брати участь, мабуть, але не як той, хто пише концепцію, але як той, хто організовує цей процес. І, власне, оця робоча група, яка зараз працює при Інституті історії, вона і є тим, хто пише концепцію загальної меморіалізації заповідника.

І це є державне замовлення, яке виконується через Міністерство культури, після того як в 2016 році, ми знаємо, були певні документи: указ, постанови і на сьогоднішній день Міністерство культури організувало цю роботу. Відповідно не Інститут національної пам'яті, бо насправді заповідник не підпорядковується Інституту національної пам'яті, він не може безпосередньо брати в цьому участь, але Міністерство культури організувало цю робочу групу і робоча група, представлена також фаховими істориками, які на сьогодні створили уже концепцію Музею "Бабиного Яру", яка є на сайті Інституту історії, і яка на сьогодні засилається на рецензування, і буде створений загальний документ.

Відповідно, мені здається, що тільки консенсус і домовленість мають бути і лежати в основі цього процесу, тому що, якщо ми напишемо концепції, які будуть суперечити один одному, то буде програшно для обох проєктів. Однозначно повинна бути співпраця і розуміння справді, в що це виллється. Отут потрібно і якісь кроки держави, бо якщо концепція – це концепція, це красиво і гарно, але як це виглядатиме і як це в цілому буде реалізовано, якщо у нас буде Музей "Бабиного Яру" показувати одну ситуацію, а поряд стоятиме меморіал Голокосту, який буде суперечити, то чи доб'ємося ми того належного вшанування? Чи, насправді, це ми хочемо зреалізувати? Коли це буде дійсно, як казав пан Зісельс, когнітивний дисонанс тільки у випадку

людини, яка прийде і буде дивитися, що ми запропонуємо і як ми вшануємо цю пам'ять.

Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, пані Вікторія.

Наступному надається слово пану Ровшану Тагієву, голові Конгресу національностей України. Будь ласка.

ТАГІЄВ Р. Дуже дякую, пане... Дякую, що надали слово.

Я являюсь також головою Асамблеї національностей України. По-перше, я хотів би звернутися для всіх учасників, щоби ми були толерантними, але слово "толерантність" – дуже мало, це терпіти, а я вважаю, що ми повинні друг друга поважати. Я розумію, що всі сьогодні стурбовані ситуацією, коли 27 років незалежності, але ми досі не маємо музею, музею Голокосту. Ми дуже багато спілкуємося, зустрічаємося. Цю роботу я починав 27 років тому поруч з відомим діячем паном Левітасом і Аркадієм Монастирським. Тут всі присутні працюють в цьому напрямку, але треба вже перейти до діла, тому що це дуже прикро, що Україна, де почали масово знищувати євреїв та інші національності, досі не має музею Голокосту.

Тому думки можуть обговорюватися і мають право на те, щоби висловлювалися, але повинна рішуча дія. І ми підтримуємо всі кроки і всіх спонсорів, які вважають, що цей музей в Україні повинен бути. Тому що я, коли був 4 роки тому в Польщі, у Варшаві – 15 тисяч квадратних метрів в центрі міста, також в центрі міста Берліну, де живуть мої батьки, я був і ЯдВашемі.

Але ще я обов'язково, я хотів би підтримати пана, котрий виступав, котрий 27 років назад уїхав з України, що обов'язково в сфері образования повинні бути програми, що всі діти України повинні з шкільного віку обов'язково відвідувати цей музей, який буде в їх житті особисто мати значення, що так не должно було бути і так не повинно бути і в майбутньому.

Дякую.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, пане Ровшан.

Наступне слово надається пану Борису Забарку – представнику Української асоціації в'язнів гетто та нацистських концтаборів.

ЗАБАРКО Б.М. Дорогие друзья, я, наверное, единственный среди вас, который имел прямое отношение к Холокосту. Я выжил в гетто и я выжил в Холокосте. Мы создали организацию тех людей, которые чудом остались живы в Украине, и пытаемся сохранить память об этой страшной трагедии.

Но я в данном случае выступаю не как жертва, я прекрасно понимаю как относятся к жертвам, тем более к жертвам еврейского Холокоста. Я, как и многие из вас, научный сотрудник, тоже кандидат наук. Я в отличие от вас, может быть, больше – я лауреат академической премии Академии наук, я заслуженный деятель науки Украины.

Я опубликовал целую кучу разных работ во многих странах: в Австрии, Великобритании, Венгрии, Германии, Чехословакии, в России, Соединенных Штатах и у нас в Украине. Наконец я опубликовал 6 громаднейших томов воспоминаний тех людей, которые выжили здесь в Украине, на русском языке и одну книжку в Англии и в Соединенных Штатах – на английском языке, одну большую книжку в Германии – на немецком языке. В этом... в будущем году выйдут еще две большие работы в Соединенных Штатах и в Германии.

Почему я об этом говорю? Потому что так получается, что все попытки людей, которые выжили в Холокосте, чтобы наконец-то перестали забалтывать эту проблему тех людей, которые далеки от этой проблемы, которых волнует кто будет строить, которых волнуют деньги, которых волнует не научные, не гуманитарные, не дела, связанные с памятью тех людей, которые погибли, а это наши родители. Я и прошлый раз говорил: это забалтывается, забалтывается и поэтому до сих пор, и в 2001 году была

попытка построить такой музей с участием Президента, и в 2011 году, и после этого, и между этим, и все это заканчивалось тем, что слова побеждали дело.

Была большая дискуссия после первого обсуждения, говорили о русском духе. Я прочитал концепцию, эту концепцию и ту концепцию, которую подготовил Институт истории. Я выискивал русский дух – не нашел, но я нашел другие духи.

_____. *(Не чути)*

ЗАБАРКО Б.М. Что?

_____. Нашли запах, запах...

ЗАБАРКО Б.М. Но я нашел другие духи...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Пане...

ЗАБАРКО Б.М. *(Не чути)*

ГОЛОВУЮЧИЙ. Пане Борис, я вас дуже прошу, з великою повагою закінчуйте, будь ласка.

Дякую. Да, включіть мікрофон.

ЗАБАРКО Б.М. И эти духи были направлены на то, чтобы каким-то образом еврейское начало, еврейские события, еврейская составляющая, где-то было среди всех остальных. Друзья, давайте будем честными: не было бы геноцидного расстрела евреев в Бабьем Яру, не было бы вообще проблемы Мемориала "Бабьего Яра".

И последнее, самое последнее, вместо того, чтобы сражаться друг с другом, есть смысл сесть вместе ученым не в Верховной Раде без тех лишних людей, которые забалтывают эту проблему, чтоб сели специалисты, спокойно обсудили, конечно, если есть ошибки, их надо исправить тем более, что впереди еще строительство, много будет меняться. Я призываю к тому, чтобы мы наконец-то, пока еще живы, то небольшое количество людей, которые выжили в Холокосте, увидели у нас в Киеве прекрасный, нормальный, честный музей и честный Мемориал "Бабьего Яра" Холокоста.

Спасибо за внимание.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую вам, пане Борисе.

Я прошу всіх виступаючих все ж таки тримати регламент, тому що інакше ми не зможемо закінчити засідання.

Слово надається Григоренку Петру Дмитровичу, Рада національних громад, заступник голови. Будь ласка.

ГРИГОРЕНКО П.Д. Дуже вдячний за надання слова. Доброго дня всім. Хотів би дуже коротко, так як голова звертається щодо... короткості своїх виступів скажу, постараюсь сказати коротко.

Перше, те, що Меморіал "Бабин Яр" потрібен бути, він повинен бути – це факт. І ця багатолітня робота повинна бути завершена. Єдине, що, як було вже в цьому залі сказано, потрібно визначитися з місцем, де немає ніяких проблем, і щодо... уточнити щодо змісту.

Відносно змісту Меморіалу "Бабин Яр". Тут декілька разів згадувалося щодо геноциду ромів. Так, я хотів би довести до вашого відома, що Верховною Радою ще 2004 року була прийнята Постанова щодо відзначення геноциду ромів в Україні. На жаль, ця постанова як була прийнята, так була і забута і до цього часу, ну, майже жодних кроків щодо цього, цієї постанови не відбулося.

Нещодавно нам вдалося встановити пам'ятник в Бабиному Яру. На протязі 20 років наші громадські організації боролися щодо увічнення пам'яті ромів в Бабиному Яру. Якщо ви знаєте, 23 вересня там були розстріляні перші роми в Бабиному Яру. І Бабин Яр починався з не 29-го, на жаль, а 23 вересня з розстрілу декількох таборів ромів, а потім на протязі до часу звільнення Києва там розстрілювалися, продовжували розстрілювати і ромів, і євреїв, і представників інших національностей.

Хотів би зазначити, щоб ми як люди, які говорять про верховенство права в історичному контексті, зазначили, що Бабин Яр, так, це трагедія єврейського народу, але це трагедія і інших національностей, людей, які були розстріляні. І хочу зазначити, що тільки дві нації були розстріляні в Бабиному Яру – це роми і євреї, за національною ознакою, за те, що вони були євреями, за те, що вони були ромами.

Далі. Хочу сказати, що Бабин Яр – це для... що таке Бабин Яр для ромів? Це дійсно встановлення ромської ідентичності. Але таких ярів було дуже багато і на території України – і Дробицький Яр, і Херсонщина, і Миколаївщина – це територія розстрілів ромів і вся Європа засіяна такими ярами, де роми і євреї часто розстрілювалися разом. Тому все-таки я закликаю до визнання історичної справедливості і дій, спільних дій щодо встановлення цієї справедливості разом: євреї, роми, українці, вірмени, інші національності.

Вацлав Гавел, великий правозахисник Вацлав Гавел якось сказав, що права людини в країні можна оцінювати по тому відношенню, по відношенню до ромів. І я хочу сказати, що ті останні роки, які я живу в Україні, 2-3 роки – це роки, коли гоніння на ромів, погроми, ромські погроми, раніше були європейські погроми, зараз – ромські погроми, прийшли до такого системного порядку. З цим потрібно завершувати, Україна, бо Україна, ну, іде до, ну, якихось часів, темних часів.

Я хочу сказати, що замовчування геноциду ромів – це теж злочин і ми не повинні бути причасні, співучасниками цього злочину. Я прошу пана

Щаранського, пана Зісельса – людей, які з великим відчуттям права боролися дійсно за верховенства права в тих чи інших державах, все-таки долучилися до цих питань.

Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую.

Шановні друзі!

_____. *(Не чути)*

_____. Пане...

_____. *(Не чути)*

ГОЛОВУЮЧИЙ. Так вот... пан Александр, ну, я прошу! Ну...

_____. *(Не чути)*

ГОЛОВУЮЧИЙ. Ок'ей! Я вже переживав, що щось у нас... Я ще раз...

Шановні друзі, я хотів би нагадати і просити: всі зустрілися тільки з однією метою – знайти порозуміння, знайти компроміс, і всі бажають, що саме мета, вона є позитивною, але шляхи, вони різні. Там думки вільні.

Прошу нікого не ображати. Я вже робив декілька раз свої зауваження. Ви знаходитесь у Верховній Раді саме з метою того, щоби знайти це порозуміння, щоб зробити все відкрито, зрозуміло та корисно для нашого народу, для нашої держави.

Наступне слово надається пану Едуарду Долинському. Я ще раз хотів би нагадати, що ми виходимо за цей регламент, який я додатково надав, тому ще два виступаючих, і потім будуть підсумки.

Пане Долінський, будь ласка, у вас є 4 хвилини.

ДОЛІНСЬКИЙ Е.І. Здравствуйте!

Я очень взволнован тем, что сегодня здесь происходит, и по нескольким причинам.

Первое – то, что пытаются торпедировать самый выдающийся проект, исторический проект, национальный проект, который может состояться в Украине за всю ее историю, и в том числе, историю независимости. Ничего подобного на всем пространстве бывшего Советского Союза никогда еще не было сделано, и Украина может стать той страной, которая покажет всему миру пример. Но при этом, как вы видите, сейчас совершается совершенно бессовестные попытки торпедировать! Что значит, извините меня, когда говорится о таком всемирном проекте, мы начинаем обсуждать национальность, паспорт, цвет глаз и цвет волос учредителей или тех людей, которые этим занимаются. Это в худших кэгебистских традициях, это же все – вранье!

Этот проект начинался уже давно. Сначала обсуждали там культурный центр еще 10 лет назад. Те же люди его опять же атаковали. Сейчас этот проект начинал еще господин Лайфенфельд, украинский гражданин, еврей украинский, потом Рабинович, тоже депутат парламента, а потом в связи с тем, что денег нет, подключились еще люди, тоже евреи с корнями отсюда, которые хотят сделать проект. И тут у них "запахло Россией" – понимаете! – вдруг! не смотря ни на что. И тут начинаются разговоры о нарративе, о том, что это должен быть украинский проект.

Что вы имеете в виду "украинский проект"? Это музей Холокоста, это музей памяти уничтожения европейских евреев. Только евреев и цыган, и ромов уничтожали за то, что – по национальности. О какой украинской версии мы говорим? Существует во всем мире определенная версия этих событий. Давно уже все... уже все обсудили, создали музеи, и везде есть определенный нарратив, и знают, что такое Холокост, а у нас, мы начинаем

разговаривать, мы начинаем говорить о том, что, оказывается, коллаборация к нам не подходит, в Украине мы начинаем говорить о трагедии.

Какая трагедия, господа? Там что: молния ударила или был там шторм, что люди погибли? Это было убийство, циничное, организованное нацистской Германией и другими странами, поддержанная активно местным населением, в том числе организациями, которые приняли на себя ответственность за Украину, такие как ОУН и всех фракций и тому подобное, которые коллаборировали, и не только коллаборировали, но и принимали самое активное участие в этом всем процессе. А мы пытаемся сейчас извращать и какие-то новые эти вот... версии, и там что будет два музея.

Пусть будет музей "Бабьего Яра", который делает Министерство культуры в этом домике, но музей Холокоста пусть делают евреи и при участии ромов, и пусть там будут мировые еврейские организации и мировые еврейские музеи. И поэтому здесь находится выдающийся представитель Израиля господин Щаранский, потому что Израиль-то поддерживает.

И я был на прошлой неделе в Министерстве иностранных дел Германии – и там поддерживают. А на позапрошлой неделе я был в Соединенных Штатах, и говорят, там тоже поддерживают. Но единственное условие, они сказали, что если будут такие атаки на фактически беззащитный проект, на это дитя, которое еще даже находится в зачаточном состоянии, если все эти организации государственные и общественные сейчас и будут спекулировать на этой теме, то он опять не состоится, я вас уверяю! Никто не захочет в это вмешиваться, никому не нужен скандал.

Спасибо.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я як голова повинен бути толерантним, повинен поважати думку окремих представників. Тому я стримую це для закінчення нашої... підсумку.

Слово надається кандидату політичних наук Олександру Найману.
Будь ласка, у вас три хвилини.

НАЙМАН О.Я. Дуже дякую.

Шановний Георгій Володимирович, я вам дуже вдячний за ваш проект резолюції Верховної Ради щодо посилення боротьби з антисемітизмом. І тому я дарую вам свою статтю про...*(Не чути)*

Я дуже уважно слухав всі виступи, але що мене вразило – замовчування проекту, який був єдиний затверджений Міністерством культури України – проект реконструкції заповідника "Бабин Яр", який був затверджений наказом Міністерства культури ще у 2012 році. Може, він поганий, але треба про нього говорити. Може, якісь його недоліки треба врахувати. Але замовчувати цей проект... Я про це написав. Хто цікавиться, можу дати цю статтю. Замовчувати цей проект – це блюзнірство і неподобство.

Дуже вам вдячний.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, дуже вам вдячний.

Зараз слово надається послу з особливих доручень Міністерства закордонних справ України пану Борису Захарчук. Будь ласка, пан Борис.

ЗАХАРЧУК Б.І. Дякую, шановний пане голово!

Перш за все я хотів би... Я буду абсолютно коротко говорити. Перш за все я хотів би подякувати організаторам сьогоднішній слухань, керівництву Меморіального центру Голокост за надзвичайно важливе і дійсно актуальне обговорення, яке потрібно було цьому проекту і яке, я думаю, ще буде ще обговорюватися і в майбутньому.

Кілька зауважень. Перше – я не згоден з паном Едуардом Долінським, що це тільки лише виключно єврейський проект. Це – українсько-єврейський проект. Українсько-єврейський проект, адже Бабин Яр – це місце пам'яті не

лише євреїв, є місце пам'яті й українців. І тут, я думаю, не може бути жодних питань і жодних заперечень.

Друге питання, друга заувага. Я згоден з представником Інституту національної пам'яті України про те, що нам потрібно... щоб це була загальна концепція, щоб дійсно ті меморіальні комплекси, музеї, які були збудовані у Бабиному Яру, не суперечили їхній концепції і їхні, так би мовити, експозиції не суперечили одна одній. Можливо, "суперечили" – це дещо гостре слово, але щоб вони, скажемо так, доповнювали одне одного, а не дивували людей, які будуть приходити в ці місця пам'яті.

І тому, на мою думку, доцільно було б, це моя така пропозиція до керівництва Меморіального центру, щоб все-таки подумати про те, щоб ввести до складу наукової ради тих українських науковців, які, ну, мають дещо інший погляд на те, що відбувається. Можливо, тоді можна буде виробити концепцію, яка б задовольняла всіх, скажемо так, і одну сторону, і іншу сторону.

І третє питання, яке я хотів би порушити і на яке не звертали уваги. Наскільки я зрозумів, Меморіальний центр Голокосту "Бабин Яр" – це буде центр, так би мовити, пам'яті євреїв, які загинули у всій Центрально-Східній Європі, тому що мова йде и про Литву, і про Латвію, і про Естонію, і про Польщу. Ми бачимо, яку гостру, так би мовити, дискусію викликає питання – це концепції цієї серед українського суспільства. Ми пам'ятаємо нещодавні події, які в Польщі відбулися після прийняття відповідного доповнення до Закону про Інститут національної пам'яті Польщі.

Тому я хотів би запропонувати, така моя пропозиція до керівників Меморіального центру, щоб, можливо, провести такі презентації і в тих країнах, де ми хочемо, історію Голокосту яких ми хочемо відобразити в нашій експозиції. Щоб, так би мовити, погодити ті основні моменти з тими країнами, щоб це не вплинуло, ну, відверто кажучи, якимось чином на наші двосторонні відносини з цими країнами.

Дякую за увагу.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дуже вам вдячний, пане посол.

Я думаю, що на цьому перелік виступаючих закінчено. З вашого дозволу я хотів би пропонувати наступне. Я хотів би відповідно до програми підсумувати і надати слово для відповіді тих людей, які представляють різні позиції, для того, щоб ми почули відповідь на ті питання, які всі ми порушили, для того, щоб наші розмови не були самі з собою.

Перш за все я хотів би вам підсумувати і сказати наступне. Безумовно, декілька разів тут порушувалося питання щодо цвинтаря. Я впевнений, що ті, хто підтримує проект, не підтримує проект, але вони чітко поважають норми чинного законодавства, норми... релігійні норми, що будувати на цвинтарі неможливо. Для цього треба провести перевірку, зробити відповідні дії як релігійного, так і нерелігійного характеру, встановити ці речі. Тому давайте все ж таки знаходити в питаннях об'єднання.

Багато розмови про те... про державу: повинна втручатися, не повинна втручатися. Але вона чітко не повинна заважати. Я в цьому впевнений, що заважати вона не потрібна і повинна допомагати. Саме тому сьогодні я... яку я знаю більшість із присутніх більше 20 років як представників єврейської громади, зараз я як представник парламенту України приймаю і кажу, давайте вирішувати ці проблеми, які існують, чим може держава допомогти.

Питання, які порушували представники заповідника "Бабин Яр", безумовно, треба реагувати. І ми будемо реагувати. Я чекав звернення, на рівні комітету ми будемо звертатися до органу державної влади для притягнення до відповідальності, якщо є порушення, до кримінальної відповідальності. І для цього і робиться співрозуміння між представниками різних громадських організацій та Верховною Радою, іншими гілками влади.

Що стосується питання діяльності. Безумовно, ми повинні вибудувати, не тільки критикувати, а які шляхи ми будемо проходити в будь-яких питаннях... Зараз не тільки мова йде про комплекс. Як вам всім відомо, нещодавно було зареєстровано нашим комітетом Постанова про

імплементацию дефініції боротьби з антисемітизмом, а також заходи до правоохоронних органів щодо посилення боротьби ксенофобією та антисемітизмом. Я є автором цієї постанови. Ми розглянули комітетом, підтримали цю постанову. Я дуже сподіваюсь, що найближчим часом ми розглянемо вже у залі парламенту. Тобто ми розглянули у той самий день, коли цей заклик прийшов від Європейської спільноти, від Ради міністрів закордонних справ. Тому ще раз: ми можемо робити кроки, пропонуйте ці кроки, давайте робити план кроків і ми будемо виконувати. Не треба скаржитись – треба діяти.

Тому, шановні друзі, я вам дуже вдячний що зараз у нас така палка дискусія. Я з вашого дозволу тоді за регламентом 5 хвилин хотів би надати слово пану Зісельсу для того, щоб він міг відповісти на ті заклики, які існували. Будь ласка, пане Йосиф, у вас 5 хвилин.

ЗІСЕЛЬС Й. Через 4 місяці буде 40 років, як я був перед судом за свою антирадянську діяльність, і тому я звичний за ці 40 років до різних образ, які на мене сиплються. Але потім проходить час і все стає на свої місця. Я хочу тільки зазначити, що працює робоча група, призначена, про що казав пан Нахманович, призначена Кабінетом Міністрів, і вона розробляє концепцію всього бачення Бабиного Яру. І тому я пропоную робочій групі, колективу, відкласти об'яву конкурсу архітектурного до тих пір, поки ми будемо намагатися за допомогою цієї групи і вашої узгодити ці проекти. Бо інакше получится те, про що тут казали, що будуть суперечки між діючими проектами.

Я казав про компроміс і казав, де може бути компроміс, де не може бути компроміс. І весь мій досвід мого довгого життя і розуміння України такої особливої, якою вона стала після Майдану, підказує мені, що якщо буде компроміс – буде цей проект, не буде компромісу – не буде цього проекту.

На образи я не буду відповідати, бо мене навпаки влаштовує, що ті, хто мене ображають, підтримують цей дуже сумнівний для мене проект.

Дякую за слово.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую, пане Зісельс. Ви по парламентські використали право на репліку в даному випадку, тому що ваше ім'я так багато разів згадувалося.

Я з вашого дозволу хотів би надати тоді можливість теж пану Щаранському, дуже поважній особі, надати... відповідно і власне бачення підсумку та розуміння цього проекту. Будь ласка, пане Натан.

ЩАРАНСКИЙ Н. Спасибо.

Я с большим вниманием и интересом выслушал дискуссию. Если кто-то думает, что я должен сказать, что время от времени слова, которые кажутся как оскорбление, – это меня не удивляют, потому что я привык к Кнессету, а вот извинения на месте – это меня удивляет. Я бы хотел, чтобы все члены Кнессета тоже взяли за правило немедленно тут же извинятся, так что это очень приятно было слышать.

Я с огромным удовольствием выслушал выступления трех представителей университетов киевского, одесского и львовского...

_____ . Педагогического.

ЩАРАНСКИЙ Н. Педагогического – неважно. Но я должен сказать очень профессионально и приятный анализ. И вообще я считаю, что дискуссия.... поэтому ставить точки над "и" совершенно ни к чему. Вот есть буквально 2-3 пункта, которые я чувствую, что я просто обязан отнестись к ним. Один – частный, поскольку вот... были люди, которые потребовали извинения на месте и получили их, а вот были люди, которые не могли ничего потребовать, я, в частности, говорю по поводу Михаила Фридмана и

Германа Хана, поскольку вот сказали, что они – троянский конь российского правительства.

Поскольку я как человек, который участвовал в укреплении безопасности примерно 500 синагог во всем мире на деньги Фридмана и Хана, как человек, который участвовал в огромном проекте строительства бомбоубежищ на юге Израиле, где приходится населению находиться под тысячами и тысячами террористских... на деньги Фридмана и Хана, как человек, который участвовал в проекте Бабьего Яра... не Бабьего Яра, " Яд ва-Шем" подготовке учителей по Холокосту на всем постсоветском пространстве на деньги Фридмана и Хана, и я никогда в жизни не слышал такого аргумента, что не являются ли эти деньги троянским конем Москвы. То я просто, так сказать, даже не спрашивая, я хочу сказать, что... я предлагаю тем, кто это говорит, извиниться.

Я должен напомнить, что Фридман и Хан – это граждане Израиля, родились и выросли в Киеве и во Львове, у каждого из них много родственников в Бабьем Яру и в других ярах Украины, и именно это, могу сказать, привело их к тому, что они решили участвовать в этом проекте.

Но самое главное, на самом деле, с точки зрения руководства проектом, в конце концов, не в этом, а в том, действительно ли они могут потом влиять реально на нарратив или на его использование. Я вам точно могу сказать, по крайней мере, то, что касается моего руководства как главы общественной комиссии – не могут. И я думаю, что вот отзывы представителей университета – лучшее напоминание об этом.

И второй вопрос более общий, важный, и который, я понимаю, я очень так... должен быть очень осторожным, поскольку я все-таки гражданин Израиля и безусловно, на Украине есть очень острые вопросы – как строить Украину. Должен сказать, это уже 30-й год идет этот спор. Я как человек, который был в начале как министр промышленности и торговли, я помню, как я пытался очень робко сказать, что, знаете, правительство не должно участвовать в бизнесах. Вот я помогаю привезти всяких бизнесменов на

Украину, но они не хотят, они очень хотят поддержки украинского правительства, но ни в коем случае не вмешательства в эти бизнесы. И если бы во времена еще правительства Кучмы, президента Кучмы, потом всех последующих президентов в какой-то момент, я думаю, это было осознано на Украине, сегодня ситуация с положением Украины в мире в экономическом была бы намного лучше. Что я хочу сказать? Успех NGO, здесь несколько человек об этом говорили, общественных инициатив может быть только в том случае, если правительство поддерживает, но не вмешивается. Я просто, знаете, поскольку опять-таки я должен быть очень осторожен, я не гражданин Украины.

Если мы уже говорим о Холокосте, я приведу два примера. Есть музей Холокоста в Вашингтоне – деньги американского налогоплательщика в основе этого музея. Министерство образования активно использует этот музей для учебных программ всех public school, не только из Вашингтона, из Майями, из Лос-Анжелеса приезжают и учатся. Каждый президент, когда он приходит, он назначает своих, как минимум, двух человек в руководство. Обама назначил одних, у Буша были другие, сейчас Трамп назначил третьих. Иногда это совпадают, иногда не совпадают. Естественно президенты хотят, так сказать, дать, представить своим людям возможность влиять. При этом, значит, в музее Холокоста есть очень резкая критика правительства Рузвельта и роли американского правительства во время Холокоста на основе документов. И приходит один раз республиканское правительство, один раз демократическое правительство, кто-то очень любит Рузвельта, кто-то его не любит. Могут ли они вмешаться? Да конечно не могут. Они могут спросить: да почему же таких исторических документов там нет? Но они не могут дать указания музею, они могут только обратиться к различным историкам, которые будут доказывать, что в этом музее что-то недосказано.

Другой пример – "Яд ва-Шем". "Яд ва-Шем" – конечно же это деньги Израиля. Есть много людей, которые дают деньги. Не только это деньги Израиля, есть специальный закон о "Яд ва-Шем". Каждый Премьер-министр,

который приезжает, наш Премьер-министр сопровождает в "Яд ва-Шем", это самая, казалось бы, важная государственная организация. Понимаете, что она совершенно независима. Я лично присутствовал только недавно, перед тем, как это стало известно всему миру о законе в Польше по поводу Холокоста и все такое, я присутствовал при конфронтации нашего Премьер-министра с руководителем "Яд ва-Шем". По этому вопросу я не буду входить в подробности. Понятно, что у правительства могут быть совершенно другие вопросы, им надо строить отношения с правительством Польши, им надо, чтобы правительство Польши проголосовало так или иначе, совершенно все законно. В "Яд ва-Шем" своя очень принципиальная позиция. Они пытались согласовать ее тихо, в итоге это вышло наружу и вылезло наружу, что у Премьер-министра и у "Яд ва-Шема" не совпадают позиции. В итоге это было хорошо для Израиля, это было хорошо для наших отношений с Польшей, это было хорошо для памяти о Холокосте и о том, как мы продолжаем сотрудничество.

То есть думать, что вот если в украинского правительства будет контрольный пакет акций и оно сможет говорить, как надо понимать Холокост, что это поможет Украине или поможет проблеме Холокоста, или поможет положению Украины в мире. Да, конечно, нет. Я хочу сказать очень важный вопрос сейчас решается как раз в начале. Слава Богу, есть такая инициатива, есть люди, которые готовы вкладывать деньги, есть люди с мировым авторитетом, я упоминал некоторых из них, которые готовы объяснять всему миру, как хорошо, что Украина этим занимается. Погибнуть этот проект может только внутри здесь, если вдруг захотят его заорганизовать. Давайте подождем, не будем сейчас идти вперед, пока мы не выясним отношения с правительством. А отношения с правительством, еще раз я говорю: совершенно необходимы, совершенно правильно исторически, чтобы Украина как правительство, как парламент, как народ были в основе этого проекта. Но если оно будет контролироваться, если оно будет контролироваться... А ведь в правительстве тоже сегодня одна коалиция,

завтра другая, у этой коалиции есть партнеры в коалиции, которые требуют такого понимания, у других другое понимание. Ни в коем случае, это то, что может убить проект, если он не будет защищен с самого начала от сегодняшней повседневной политики.

Другие вопросы не буду говорить, они менее значительные. Я думаю, что самое главное, я очень рад, что мы уже на том уровне, когда после 70 лет после Холокоста и 30 лет существования независимой Украины мы наконец-то достигли той стадии, когда обсуждается реальный проект с реальными деньгами, с реальной территорией, с реальным нарративом. И я очень надеюсь, что вы и мы в этом преуспеем.

Спасибо большое.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Шановні друзі, я знаю, що ще є багато емоцій, багато що не сказано, багато що хочеться сказати. Але з вашого дозволу, бо до другої години ми вже повинні закінчити, знаходитися в іншому місці, да?

Я з вибаченнямпаном Княжицьким, попрошу, щоб все ж таки...

КНЯЖИЦЬКИЙ М.Л. Ви знаєте, тут дуже важливі речі були сказані. Я думаю, що повинен на них відреагувати. Думаю, що повинен на них відреагувати, тому що я – український політик, і в моїй присутності ізраїльським політиком, якого я дуже шаную і поважаю, були сказані важливі речі, на які я не можу не відреагувати.

По-перше...

ГОЛОВУЮЧИЙ. Пан Княжицький, тоді... Давайте за регламентом. Давайте я вам дам тоді право на репліку, але, будь ласка...

КНЯЖИЦЬКИЙ М.Л. Будь ласка, будь ласка.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я вам даю одну хвилину, і ми закінчимо на цьому нашу...

КНЯЖИЦЬКИЙ М.Л. Чекайте! Я відреагую так, як я вважаю на потрібне, тому що я в державній установі, в українському парламенті, членом якого я є – так? – я буду в межах регламенту... Ну, може, це буде не одна хвилинка, а дві...

ГОЛОВУЮЧИЙ. В межах поваги до комітетських слухань, які все ж таки ...

КНЯЖИЦЬКИЙ М.Л. Я розумію...

ГОЛОВУЮЧИЙ. ... з великою повагою, пане Миколо...

КНЯЖИЦЬКИЙ М.Л. Я розумію! Я знаходжусь у державній установі України – так?

ГОЛОВУЮЧИЙ. Дякую.

КНЯЖИЦЬКИЙ М.Л. І я хочу сказати дуже важливі речі.

Перше. Ми всі хочемо, щоб цей проєкт відбувся, ніхто не є проти нього.

Друге. Позиція, кому дуже часто... він не відбувається через те, що ініціатори цього проєкту і ми, хто його підтримує, займаємо неправильну позицію. Нам потрібно це визнати.

Неправильна позиція полягає в тому, що я теж глибоко шаную, можливо, якісь благодійні речі, які роблять Хан, Фрідман, який є моїм земляком зі Львова чи Хан з Києва, і багато інших людей. Я шаную їхнє право вшанувати своїх родичів чи представників єврейського народу, які

загинули тут, у Львові чи будь-де. Але вони для нас є громадянами країни, які сьогодні вбивають наших людей – вони громадяни Росії. Сьогодні гинуть українські солдати! Вони кожен день гинуть! Вони – громадяни цієї країни.

Саме тому, розуміючи це, і це розуміє дуже багато людей в Україні, які вийдуть туди і не допустять цього будівництва, якщо ми не знайдемо спосіб того, щоб і ці люди вшанували своїх предків і ми їх не звинувачуємо, але вони громадяни країни, яка з нами воює, так. *(Шум у залі)* Саме через те, от, розумієте, от через таких провокаторів – оце ваш захисник, він зриває вам зараз весь проект. От сидять українці з українських державних інституцій, ми ж хочемо, щоб проект відбувся, розумієте? Через те я хочу сказати дуже важливі речі, щоб ви їх почули, вони мають право.

Українська держава чи буде втручатися? Ні, не буде. Але ніколи Ізраїль не дозволить, щоб в будь-якому музеї на території Ізраїлю була неправда про єврейський народ. Ізраїльське суспільство цього не дозволить. Саме тому, коли пан Зісельс говорив про певний контроль, він говорив, що звичайно ніхто не буде втручатися в діяльність науковців чи творчих людей, але українське суспільство має гарантувати, що на гроші громадян іншої держави не буде створюватися контент, який паплюжить цей народ і цю країну. Крапка. Якщо цього не буде, буде всіляка підтримка і повна співпраця.

ГОЛОС ІЗ ЗАЛУ. Прекрасно.

ГОЛОВУЮЧИЙ. Я можу, пане Княжицький, тільки вам поаплодувати. Це якраз приклад, я думаю, як треба будувати компроміси. Дякую вам, пане Миколо.

Шановні друзі, я думаю, що я всім подякую за те, що ви висловили власні думки. Я дякую за те, що ви небайдужі, і я сподіваюсь, що разом ми зможемо знайти і компроміси, і зробити необхідні речі для того, щоби всі проекти, які підтримують наші держави, наші народи, вони відбулися.

Дякую. Слухання є закритими.